

ASHA ARCHIVES 3666

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीशिवाय नमः ॥
 श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीशिवाय नमः ॥
 श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीशिवाय नमः ॥

नमः सर्वज्ञे इति सविलासः महाभोगो मूला ज्ञानं स एव शास्त्रः मकरादिवत्त्ववंशं शास्त्रस्यातीव दुःखं तुल्यं न
स्य गामो यमनं स एवैकं मुत्वं कर्म व्यापारो यस्य तत्तथा तस्मादित्यर्थः अत्र वंशं करानंदपदद्वयं सामानाधिकार
ण्येन जीवबुद्धौ शोरेकत्वं लक्षणो विषयः जीवस्य भूतबुद्धौ तस्याऽपरिच्छिन्नसुखाविभीवलक्षणां प्रयोजनं
सूचितं सविलासेत्यादिना निःशेषानर्थानि हतिलक्षणां प्रयोजनं मुख्यतस्त्वं अभिहितम् ॥ १ ॥ इदानीं मंत्रं तत्र

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ नमः श्रीशंकरानंदगुरुपादास्तु जन्मेने ॥ सविलासमहाभोगा
हृद्यासैककर्मिणी ॥ १ ॥ तस्यादां गुरुहृदं सेवानिर्मलचेतसां ॥ सुखबोधाय तत्त्वस्य विवे
कीयं विधीयते ॥ २ ॥

प्रयोजनकथनपुरस्सरं ग्रंथारंभं प्रतिजानीते तस्यादेति तस्यागौः पादावेवं गुरुहेकमले तयोर्द्वंद्वं तस्यैव या परि
वये या कृतिनमस्कारादिलक्षणाया निर्मलरागादि रहितचेतः अतः करुणायेषां ते तथोक्ता क्लेशां सुखबोधाय
अनायासेन तत्त्वज्ञानोत्पादनाय अर्थवक्ष्यमाणप्रकारस्य तत्त्वस्य अनालोपितत्वरूपस्य अखण्डं सच्चिदानंदं
महावाक्येन लभ्यते इति वक्ष्यमाणो यो अस्मिन् विवेक आरोपितत्वं च कोशादिलक्षणां जगत्तो विवेचनं विधीयते

॥ १ ॥ इदानीं मंत्रं तत्र

पं. न. टी.
२

जीवन्मुक्तत्वं लक्षणं यद्यसंभावना यजीवस्य सत्यज्ञादि रूपतांदिदृश्यिष्यराक्षो ज्ञानस्याभेदप्रति-
 पादनेन नित्यत्वं लक्षणं शब्दस्य शब्दय इत्यादिना तत्र न तद्विषयव्यवहारवति जागरे ज्ञानस्याभेदं त-
 द्वापतिः शब्देने जागरे इति यैरथे पिलधिर्जागरे नमित्युक्तं लक्षणोऽवस्थाविशेषः वेद्याः संविद्विषय-
 भूताः शब्दस्य शब्दय उक्तं शादिगुणात्वेन प्रसिद्धा तदाधारत्वेन प्रसिद्धा आकाशादयश्च वैविध्यात्पर-
 स्परेण गताः स्यादेव घटलक्षणोपेतत्वात् यथकथं परस्परं मिथ्यते ततस्तेभ्यो विभक्ता बुद्ध्यादिविवेकिता तत्संवि-
 द्वावस्था शब्दयोरेव वैविध्या जागरे इत्युक्तं ततो विभक्ता तत्संविदैक रूपान्नाभिद्यते ॥ ३ ॥
 तत्तेषां शब्दादीनां संवित्ज्ञानं रूपरूपानां संवि तत्संविदित्येकाकारेण अवभासमानत्वाद्गगनमिव नभिद्यते-
 अत्रायं प्रयोगः विवादाध्यामिना संवित्स्वाभाविकभेदशून्याऽवधिष्यमशमं तरेणावभासमानभेदत्वा-
 त् गगनवत् शब्दसंवित्स्पर्शसंविदो नभिद्यते संवित्त्वान्न स्पृशसंविद्वदिति एकस्या एकसंविदो गगन-
 स्पृशोऽधिकभेदेनापि भिन्न व्यवहारो मय नोदास्तदभेदकत्वात्तां गौरवं वाधकमुन्नेयम् ॥ ३ ॥

गुहः
२

[illegible]

विषयादज्ञानादि
प्रबोधवत् फलितं कथयन्तु कथायमवशाप्यतिदिः
नायदास्तस्यात्र येपि संविदे कैव सर्वव्याप्यं सावधारणमिति

स बोधो विषयादिन्नो न बोधात्त्वन्न बोधवत् न न
येष्ये का संविन द्वादिनांतरे ॥ ६ ॥

विषयादज्ञानादिन्नो न बोधात्त्वन्न बोधवत् न न
येष्ये का संविन द्वादिनांतरे ॥ ६ ॥
विषयादज्ञानादिन्नो न बोधात्त्वन्न बोधवत् न न
येष्ये का संविन द्वादिनांतरे ॥ ६ ॥

शयस्यप्रणाहः ॥ १ ॥ अवेदमनुमानम् आत्मा भूतम् ॥
नन्दरूपो न भवति ॥ २ ॥ नन्दरूपो न भवति ॥ ३ ॥
नन्दरूपो न भवतीति ॥ नन्दरूपो न भवति ॥ ४ ॥
मास्यदत्तं मितां शक्यतस्य ॥ ५ ॥

इयमात्मा परानन्दः परमेश्वरदयतः ॥ १ ॥
भूवर्हिभूयासमिति त्रैमात्मनीत्यने ॥ २ ॥

मिति ॥ १ ॥ नभूवमितिः हियस्ता कारणा दात्मनि विषये मानभूवं अहं मा भूवमिति ॥ २ ॥
नभूवमितिः नभूवमितिः नभूवमितिः नभूवमितिः नभूवमितिः ॥ ३ ॥
नभूवमितिः नभूवमितिः नभूवमितिः नभूवमितिः नभूवमितिः ॥ ४ ॥
नभूवमितिः नभूवमितिः नभूवमितिः नभूवमितिः नभूवमितिः ॥ ५ ॥

३५

निविद्यमानं हेतुं यथा धर्मः आत्मानोऽन्यशेषत्वनिमित्तकत्वमवतिष्ठति किं नान्यत्त्वनिमित्तकमेव श्रुतौ अनिरुपाधिकत्वात्तद्व्यभिचारी
फलितस्य हेतुः प्रत्यक्षप्रेमास्पदत्वेनोत्पन्नः परमानन्दतानिरतिशयसुखस्वरूपत्वं सिद्धम् ॥ ६ ॥ एतैः सप्रभिः श्रौतैः प्रतिपादि
तैः शब्दस्य शीघ्रं तदादिना ज्ञानस्य नित्यत्वं प्रसाध्य तस्यैवेयमात्मैक्यात्त्वप्रसाधनेनात्मनः सच्चिद्रूपत्वं साधितं
यत्नाद्यपरमानन्दरूपत्वं सप्रभिर्नान्यत्वेन श्रुतं श्रुतं आत्मानमहावाक्येनैव यदार्थः सच्चिदानन्दरूपः ॥ ननु कलधरास्यात्मनो युक्तौ वावगतादु
विषयस्य हेतुत्वं यथाप्युक्तं गच्छत्यशङ्क्यं तथा विधिनिमित्तत्वात्तद्विधाप्रकारेण स्यात्तथा विधेः साध्यान्तद्वद्वयं वृत्तान्त्यदार्थः ॥ तत्रान्त
यदार्थगारेण तस्यैकरसत्वं च नित्यत्वेनैव वेदांतेषु उपदिश्यते प्रतिपाद्यते अतो न वेदोक्तानि विषयत्वमितीर्थः ॥ १० ॥ ॥ आत्मनः परमान
न्दो विपक्षिभ्यो भानइति परमानन्दरूपत्वं न भासते भासते वा श्रुताने अप्रतिपत्तौ न परंप्रेम आत्मनि निरतिशयत्वेनोत्पन्नं विषयसौन्दर्यं

तत्त्वमात्रार्थमन्यत्र नैव मन्यार्थमात्मनि॥ अतस्तत्परमेष्ठे नैव तत्त्वमात्रार्थमात्मनि॥
इत्थं सचित्परात्तदंश्च त्मा युक्ता तथा विंधं॥ परं ब्रह्म तस्योच्चैः॥ अतस्तत्त्वमात्रार्थमात्मनि॥
अभातेन परं प्रेमभातेन विषये सहा॥ अतो भातेष्वभातसौ परम॥

[illegible]

ननेकस्ययुगपद्वा
शठकाशोर्वगःस
स्यचिसामान्यतो नभा
भानमित्येतदत्राप्यनुस
ज्यतेऽप्ययत्तइत्यर्थः॥१२॥
रप्रकारं व्यवहारं महीत्यादिभानिः
प्रवहाराहेनचनवसुचेति तथातस्मिन्तंयूधयो
निरूपयति

अधेतुवर्गमध्यस्थपुत्राव्ययंनशक्यवत्॥भानेय्यभानेस्यप्रतिबंधे
भातीतिव्यवहारोवसुनि॥तानिरस्यविरुद्धस्यतस्येत्यादनमुच्यते॥१३॥
पुत्रध्वनिश्रुतौ॥इहानादिरविधैवव्याप्तौहैकनिबन्धनम्॥१४॥

ने॥१३॥ तस्यनस्यप्रतिबंधस्यकारणोद्घातदार्ढ्यकिकयोःक्रमेणोदर्शयति नस्येति पुत्रध्वनिश्रुतौ पुत्रध्वनिश्रवणानुपपत्तौ
प्रतिबंधःकारणःसमानाभिहारःवर्द्धभिःसहपनंइहदार्ढ्यकिकेव्याप्तौहैकनिबन्धनव्याप्तौनंबिपरीतानांनशक्यवत्
कारणोद्घातःउक्तस्तिरसाभिव्यक्तव्यमाशाप्रतिबंधस्यहेतुरित्यर्थः॥१४॥इदानींप्रतिबंधहेतुमविधांप्रतिपादयितुंश्रुतौ
इहानादिरविधैवव्याप्तौहैकनिबन्धनव्याप्तौनंबिपरीतानांनशक्यवत्कारणोद्घातःउक्तस्तिरसाभिव्यक्तव्यमाशाप्रतिबंधस्यहेतुरित्यर्थः॥१४॥
इहानादिरविधैवव्याप्तौहैकनिबन्धनव्याप्तौनंबिपरीतानांनशक्यवत्कारणोद्घातःउक्तस्तिरसाभिव्यक्तव्यमाशाप्रतिबंधस्यहेतुरित्यर्थः॥१४॥
इहानादिरविधैवव्याप्तौहैकनिबन्धनव्याप्तौनंबिपरीतानांनशक्यवत्कारणोद्घातःउक्तस्तिरसाभिव्यक्तव्यमाशाप्रतिबंधस्यहेतुरित्यर्थः॥१४॥
इहानादिरविधैवव्याप्तौहैकनिबन्धनव्याप्तौनंबिपरीतानांनशक्यवत्कारणोद्घातःउक्तस्तिरसाभिव्यक्तव्यमाशाप्रतिबंधस्यहेतुरित्यर्थः॥१४॥

पं.न.टी.

साविनि सत्वस्वप्रकाशात्मकस्य गुणस्य श्रद्धिः गुणान्तरेण अकलुषीकृतता अविशुद्धिः गुणान्तरेण कलुषीकृतत्वं ताभ्यां सत्वशुद्धादिभिः
भातेवद्विविधेमायाऽविद्ये मायेति श्रद्धिद्येति च मते समते विशुद्धसत्वप्रधाना माया मलिनसत्वप्रधाना अविद्येति तर्थाः ॥ यदर्थमायाविषयो भेदककृत
दियाशीदशीय नि मायाविषय इति मायायां प्रतिफलित श्रद्धात्माता मायावशीकृत्यवर्तमानः सर्वतः सर्वज्ञत्वादियुगाकः ईश्वरः स्यात् ॥ १६ ॥ अविद्यावश
शीः अविद्यायां प्रतिविम्बत्वेन तत्परतत्र सुविदात्मा अमो जीवः स्यात् सचन द्वैविद्यात्मा अविद्यायां उपाधिभूता या वै विद्यात्मा अविशुद्धा रत स्यात् अने
कप्रकारः देवातेर्यगादिभेदेन विविधो भवति तर्थाः ॥ यथा मुंजादिष्विकैव मात्मा युक्ता समुहतः शरीरत्रितया द्विरैः परब्रह्मैव जायते इत्युत्तरत्र शी
रीरत्रितया द्विदेविनस्य जीवस्य परब्रह्मत्वं वक्षन्ति तत्र तानि कानि त्रिंशो शीरीशानि तद्व्याधिको वा जीवः किं ह्यो भवतीत्याकांक्षायां तत्सर्वं क्रमेण व्युत्पादय

चिदानंदमयब्रह्मप्रतीविम्बसमन्विता ॥ तमोरजः सत्त्वा गुणा प्रकृतिर्द्विविधा यसा ॥ १५ ॥
सत्त्वशुद्धाविशुद्धिभ्यामायाऽविद्ये च ते मते ॥ मायाविद्योवशीकृत्यतां स्यात्सर्वज्ञ ईश्वरः ॥ १६ ॥
अविद्यावशगत्त्वन्मस्य द्वैविद्यादनेकधा ॥ साकाराशरीरं स्यात्प्राज्ञस्तु त्राभिमानवान् ॥ १७ ॥

नि साकाराशरीरमित्यादिना सा अविद्याकाराशरीरं स्थूलसूक्ष्मशरीरादिकारणभूतप्रकृत्यवस्थाविशेषत्वात्कारणमुपचारार्त्तं शीर्यते
तत्त्वज्ञानादिनश्यति चेति शरीरं स्यात् तत्रकारणशरीरे अभिमानवान् तादात्म्यात्प्राप्तेन अहमित्यभिमानवान् जीवः प्राज्ञः प्रज्ञा अविनाशि
स्वरूपं अनुभवरूपाय स्य स प्रज्ञः प्रज्ञस्त्वप्राज्ञः स तन्नामकः स्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥ ॥ क्रमप्राप्तेरुभयशरीरं तद्व्याधिकं जीवं वदुत्पादयितुं त
कारणाकाशादिसिद्धिमाह नतः प्रधानेति तद्व्योमो यनेवां प्राज्ञानो भोगाय स ब्रह्मः स्वसाक्षात्कारसिद्धये नतः प्रधानं कृतेः तेनैव गुणाप्रधाना

गुरुः

यः प्रकृतः पूर्वोक्त्या
सन्धकाराभूयाविद्यदा
धान्यदौतानेद्रियमहासाक्षात्
सर्वधिन्द्रियानिज्ञानेद्रियाक्षितेष्टपञ्चकेक्रमादुपजायते एकैकभूतसत्वांशदेवैकमि

तमः पुधानप्रकृतेस्तु डोगा ये श्वरास्तथा ॥ वियत्यवनने जो खुमुको
भिक्षेष्टा क्रमाद्विद्रियपंचकं ॥ ओन्नन्नाक्षिरसनघ्राणारव्यानुपजायत ॥ तदेतान्नरणां सर्व-
वृत्तिभेदेन तदिष्य ॥ मनो विमर्शरूपस्य बुद्धिः स्थितिश्च यामिका ॥ २० ॥

रशादः सर्वेषां साधारणकार्यमाह तैरतः कर्तव्यमिति तैः सह सर्वैः सर्वैः संभूय वर्तमानैः अतः करणं नो वदुः
 रशाकः सर्वेषां सौतस्यावातरभेदं सानिमित्तमाह वृत्तीति तदनः करसावृत्तिभेदेन परिणामभेदेन द्विधा द्विप्रकार
 विभेदमेव विद्यते न द्वि विभेदं संख्यात्मिकावृत्तिः सा स्वरूपं यस्य तत्र धातुतन्मनः स्यात् निश्चयात्मिका निययो
 मस्यानामः संयस्याः सानिश्चयात्मिका सावृत्तिवृद्धिः स्यात् ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

रजोऽशैः पंचभिस्तेषां क्रमात्कर्मेन्द्रियाणि ॥ वाक्पाणिपादपायूपर्यायाभिधानानि जज्ञिरे ॥ २१ ॥ नैः सर्वैः सहितः
प्राणो वृत्तिभेदात्पंचधा ॥ प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च ते पुनः ॥ २२ ॥ बुद्धिर्कर्मेन्द्रियाप्राणापंचकैर्मनसा
धिया ॥ शरीरं सप्तदशभिः सूक्ष्मेतानि क्रमुच्यते ॥ २३ ॥ प्राणस्तत्राभिमानेन नैनं सत्त्वं प्रपद्यते हि रश्मि
पार्श्वतामीशस्तयोर्वहिसमष्टिता ॥ २४ ॥

[illegible]

ईश्वरः विरूपः कालः
नात्मात्मा नादात्मा
नो २५ ॥ ॥ एवं लि
भगवानैश्वर्यादिगुणध
पतनस्थनसयुगादिवतुर्विध
त्मकं सपद्यमानं करोति ॥ २६ ॥ ॥ अथ कथमेकैकस्य पंचात्मा कत्वमीत्यन आहृदिधाविधायेति ॥ २७ ॥

समस्तिरीशः सर्वेषां स्था नादात्मा वेदनात् ॥ न दभावा त्रतो न्ये तु कथ्यते क
भोग्यभोगायतनजनने ॥ पंची करोति भगवात्स्वैकं वियदादि ॥ २६ ॥ द्विधा विधायेकैकं चतुर्धा प्रथमं
पुनः ॥ स्वस्वेन द्वितीयां शैर्यो जनात्पंच पंचते ॥ २७ ॥ तैरराड सन्न भुवन भोग्यभोगा श्रयोद्भवः ॥

प्राश्निकः ॥ भगवन्नाम भगवद्विषयं तं क्वचिदर्थं पुनश्च पुनरपि प्रथमं भागं द
दितरेषां ॥ त्वत्तुल्यं भूतानां यो यो द्वितीयस्थलो भागः ते न तेन सह प्रथमं प्रथमभागे शानं चतुर्णामध्यायकैकस्य योजनाने वियदा
पंचपंचकं भवति ॥ २८ ॥ ॥ एवं पंचीकरणमसिध्यते भूतौ ॥ त्वाद्यं कार्यवर्गं दर्शयति तैरुद्भूतैः तैश्च पंचीकृतैर्भूतैरुपाद
भूतैरुद्भूतैः उद्भूतैः न च ब्रह्मादेः भुवनानां परिभागे वर्तमाना भूतानां सप्तलोकाः भूमेरधः स्थितान्यतलादीनी सप्त
तेषु भुवनेषु तैः प्राणिभिर्भूतैः कृत्योपानि अंतादीनि तत्तद्वैकैश्चित्तैश्चैव तैश्च पंचीकृतैर्भूतैरिच्छा

२. ३०

इति तत्रोक्तमिति मभिधायतेषु स्थूलशरीरेषु भीमानवतो हिरण्यगर्भस्य समस्तैः पश्यैः श्वानरसंज्ञकत्वं एकैकस्य तूत्तराणि मानवतोऽपि स्थूल-
मनसानां विस्वसंज्ञकत्वं च भवतीत्याह हिरण्यगर्भ इति अस्मिन् स्थूलदेहे वर्तमानो हिरण्यगर्भो वै श्वानरो भवेत् तत्रैव वर्तमानो
तैजसा विस्वामवन्ति तेषां मत्वांतरमेव साह देवेति ॥ २८ ॥ ॥ इदानीं तेषां विश्वसंज्ञां प्राप्तां जीवानां जन्तुत्वं ज्ञानरहितत्वेन संसा-
रप्रकारं सदृष्टां लोकद्वयेनाह ते परागिति ते देवा द्यः परागदर्शिनः साद्यन्ते बभूवुः कादीनेव च ग्रंथेति ननु प्रत्यगात्मानं पां वि-
स्वामिदं तेषां भूतसमासा एव ग्रंथेति नांतरात्मनिति श्रुतेः ननु तां केकादयो देहव्यतिरिक्ता आत्मानं जानन्तीत्याशङ्क्य यद्यप्यत्मा

हिरण्यगर्भः स्थलेस्मिन् देहे वै श्वानरो भवेत् तैजसा विश्वतो याता
देवतिर्यङ्मुखा द्यः ॥ २८ ॥ ते परागदर्शिनः प्रत्यक्त्वबोधविवर्जि-
ताः ॥ कुर्वन्ते कर्मभोगाय कर्मकर्तृवभुंजते ॥ २९ ॥ नद्यो कीटा ईवा
वर्तन्ते वर्तन्त रमाश्च ते ॥ ब्रुजन्ते जन्त नो जन्त स भन्ते नैव निर्वृतिमा ॥ ३० ॥

नन्ते जानन्ति तथापि श्रुति सिद्धं तत्त्वं न जानन्तीत्याशङ्क्येनेकमिदं प्रत्यगिति अंतरवभागा यस्तत्त्वा धनु भवा यम नु आदि कारिण्यधि-
काय कर्मतत्त्व ॥ ते विज्ञानिकर्माणि कुर्वन्ते जातवेकवचनम् ॥ २९ ॥ कर्मकर्तृ देवादि कारिण्ये तत्त्वत्वे भुंजते च फलानुभवाभा-
वेत तत्त्वज्ञातीयेषां नु यत् ॥ ३० ॥ तेषां नु यत् ॥ ३० ॥ ॥ एवं वर्तमानास्ते जीवानो दीप्रवाहपतिताः
कीटाश्च भावतां दिव्यं तत्त्वज्ञानं ॥ ३० ॥ जन्तो यथा निर्वृतिं लुप्तेन तं मतेः एवं चाश्रुजन्तानो जन्तु जन्तं लुप्तेन तं मतेः ॥ ३० ॥

॥

॥

॥

॥

७४
८

[illegible]

सकर्मपरिवाकांतेकरुणानिधिनेष्टता॥ प्राप्यतीरतरुं दृष्ट्वा विचिंतयथा
सुखम् ॥ ३१ ॥ ॥ उपदेक्षमवाप्यैवमावायन्निन्दन्निन्दन् ॥ यद्विचिंतयति
तत्सुभंतेनिर्वृतिं परं ॥ ३२ ॥ ॥ उत्तं प्राप्य नो बुद्धि शनं दद्वेति पंचते ॥
कोशाक्षेपान्नः स्वात्तविस्रत्ता संसृतिं जेत ॥ ३३ ॥ ॥ ॥

कोसविंद न भनादी नांयानां कोशनां विवेकनेन वश्यमप्यविवेचनेन परं निर्द्वित्रिंशो भमुखे
 पुवंति ॥ २॥ ॥ केनेनादयः पंचकोशादयः कांशयानां विवेकनेन न प्राणरतिः न प्राणो मनो
 विवेकनेन कोशः बुद्धिविज्ञानमतेषां मनां कोशश्च विवेकनेन कारणात् नैरिति तैको
 नः स्वात्मा स्वरूपभूत आत्मा विभक्त्या स्वस्वरूपविस्मरणेन संसृतिजननादि प्राप्तिरूपं सं
 यथा कोशकारकन एव कत्वेन नैराहेतुः स्वमनादयः पंचयानंदत्वाद्यावरकत्वेनात्मनो

[illegible]

स्थानं चोक्तं भूतोऽस्यो देहः स्थूलो द्रव्यं तृकः ॥ निः ॥ एतदेतः यौः प्राणवर्गः ॥ इयैः सह ॥ ३४ ॥
 स्थितिकैर्धौ द्वियैः साकं विमर्शते तामनामयः ॥ तैरेव तैरेव ज्ञानतयोर्धौ निः ॥ यत्किम् ॥ ३५ ॥
 कारणे सत्त्वमानंदमयो मोदादिवृत्तिभिः ॥ तत्रैकोऽशक्तुतः ॥ तत्रैतन्मयो म ॥ ३६ ॥

लेकारणभूतायामविद्यायां यत्प्रलिनंसत्वमस्ति न कोदादित्तिमित्यप्येतोद प्रमेदादेरिति चार्थः स ताभनोगजनैः सुख
विशेषैः सहितं ज्ञानेदमयज्ञानद्वयं धारणः कोटः स्यादिति ननु मूलतः गीर्वाणीनां मतमयम् । तत्र ज्ञाने सखाएव पर
ब्रह्मो भन्नूरसमयः दृश्युज्ज्वलः साक्षात् कृतमादः ब्रह्मसमयः दर्शनंतराभावे एव पश्यन्ते । अथात्मामतोम
यः इत्यदिभूतत्वं तत्र नूनं वा । तत्र कथा मुञ्जे रसाद्यं वा देहि तत्र वक्तुं शक्यं । अनेनात्र मयदि
रावकावत्यात्मना पुनरेव तत्र विचारः । अथात्मना तत्र विचारः । अथात्मना तत्र विचारः । अथात्मना तत्र विचारः ।
नसहताक्षणादस्यात्मानं । आत्मना तत्र विचारः । अथात्मना तत्र विचारः । अथात्मना तत्र विचारः ।

कथं तद्वैविध्यं नानाबुद्धिस्तो भवन्तीत्युक्तं काले तन्मोक्षविषयं नानाभेदतया ह्यनन्वयव्यतीतं ॥ अतएव सा
भ्यां पंचकोशविवेकतः पंचकोशकोशानां अन्तर्माद्योऽप्यविवेकतः प्रत्यगात्मनो विवेकतस्तद्वृत्तकरो न यत् पंचकोशैः
नमयादिभ्य आत्मनः पञ्चकोशो न तन्मात्रं प्रत्यगात्मानं न तन्नेभ्यः कोशेभ्यः उच्यते इति कस्यचिदनुदस्वरूपं निश्चि
न्यपरं ब्रह्मपर्वोक्तं लक्षणं प्रपद्यते प्राप्नोति ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ॥ इदानीं विवक्षितं न्ययव्यतिरेको दर्शयति अ
मान इति स्वप्नस्वप्नावस्थायां स्थूलदेहस्यानमयकोशस्य अभानेऽप्रतितीत्यस्य आत्मनः प्रतीत्येव भातं स्वप्नसाभि

अन्यव्यतिरेकाभ्यां पंचकोशविवेकतः ॥ स्वात्मानं न तदुच्यते परं ब्रह्म प्रपद्य
ते ॥ ३७ ॥ अभाने स्थूलदेहस्य स्वप्ने यन्मानमात्मनः ॥ सो न्ययो व्यतिरेकस्तज्जानेत्या
नवभासनं ॥ ३८ ॥ लिङ्गाभाते सुषुप्तौ स्यादात्मनो भातमन्वयः ॥ व्यतिरेकस्तु तमा
ने लिङ्गात्मानमुच्यते ॥ ३९ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥

त्वेन यत्पुराणमस्मिन् आत्मनो न्वयः ॥ तस्यामेव स्वप्नावस्थायां तभाते तस्या आत्मनः स्फुरणे सति अन्यानवभासनं अन्य
स्थूलदेहस्य अनवभासनं अप्रतीतिर्यतिरेकः स्थूलदेहस्य तिरोधः ॥ भस्मितप्रकरणे अन्यव्यतिरेकस्तद्व्याप्तं न
नुकृतिरिति उच्यते ॥ ३८ ॥ ॥ एवं स्थूलदेहस्यानात्मत्वावबोधोऽभावव्यतिरेको दर्शयित्वा लिङ्गदेहस्य तत्तावग
मत्वं दर्शयति ॥ लिङ्गेति सुषुप्तौ सुषुप्तावस्थायां लिङ्गाभाते लिङ्गात्मानं स्थूलदेहस्य अभाने अप्रतीत्यै आत्मनो भातं नद
स्यात्मानं तत्पुराणं आत्मनो न्वयः स्यात् ॥ तद्भाते आत्मनो भातं लिङ्गात्मानं लिङ्गदेहस्य स्फुरणे व्यतिरेकस्तु

प. ३६. टी
१०

ननु पंचकोशविवेचनमुपक्रम्यलिंगदेहविवेचनं प्रकृतासंगतमित्याशंका प्राणमयादिकोशत्रितयस्य तत्रैवं
तर्भाविन्नप्रकृतासंगतिरित्याह तद्विवेकादिति तस्यलिंगशरिरस्यद्विवेकाद्विवेचनात् प्राणमनोधिष्ठतत्वा
मंकाः कोशाविविक्ताः आत्मनः पञ्चप्रकृताः स्युः युत इत्येत आह तेहीति हि यस्मात्कारणान् ते प्राणमयादयः तत्र तस्मि
न्लिंगशरिरे गुणवस्त्वभेदमात्रात् गुणयोः सत्त्वरजस्तोः अवस्थाभेदमात्रात् गुणप्रधानभेदमात्रात् गुणप्र
धानभावेनावस्थानविक्रोशो देवपञ्चप्रकृताभेदेन निर्दिष्ट इत्यर्थः ॥ ४० ॥ इदानीमातंदमयकोशत्वेन विवक्षितस्य
कारणशरिरस्यविवेचनोपायमाह सुशुष्रीति समाधौ वक्ष्यमाणसुखाणां समाध्यावस्थायां सुशुभ्रभावे सुशुभ्रिशा

नद्विकौर्वेद्विविक्ताः स्युः कोशां प्राणमनोधियः ॥ नेहीनत्रगुणावस्थाभेदमात्रात्यथ
कृताः ॥ ४० ॥ सुषुप्रभानेभानंतुसमाधावात्मनोत्वयः ॥ व्यतिरेकस्वात्मभानेतु
सुप्रनवभासनम् ॥ ४१ ॥ ॥

द्योपलक्षितस्य कारणदेहस्य अज्ञानस्य अप्रतीतिः आत्मनस्तु नृशब्दोवधारणो आत्मनस्य मानस्य स्फुरणं यदास्ति स
 आत्मनो न्वयः आत्मभावे आत्मना स्यते तदा स कुपानवभासनं सुषुप्तिपलक्षितस्य अज्ञानज्ञानस्याप्रतिनिरेव्यति
 रेकस्य सत्त्वेति अत्रायं प्रयोगः प्रत्यगात्मा अज्ञानयादिभ्यो मिथ्यते ते सुपरस्परं व्यावर्तमाने अपि स्वयमव्यावर्तन्या
 त् यत्तूयेषु व्यावर्तमाने अपि न व्यावर्तनं तन्नेत्यभिप्रायेते यथा कुसुमेभ्यः स्फुरन्ति ॥ यथा वा खंडादिभ्यः प्रसृज्यते
 त्वे इत्यन्वयव्यतिरेकः ॥ ४९ ॥

७५

नि।
इति निदिध्यासनस्य नाम्नामिति नाम्नां भवन्तमनस्य भवन्ति तन्निर्गन्तुं विविक्तं सशयोक्तमादौ विविक्तं विविक्तं विविक्तं विविक्तं
वयेस्थापीतस्य धारणावतवेतसः देशवध्विन्नस्य धारणेन यतर्जनेन त्वन्तर्गतस्य कर्तव्यककारणात् तमेति निदि
ध्यासनमुच्यते हि प्रसिद्धयोगशास्त्रे तत्र प्रत्ययैकता ध्याननिर्निः ५४ ॥ ॥ तत्रैव निदिध्यासतत्परिवाकदशास्ये स माधिरिमा
ध्यातध्याने इति निदिध्यासने तावच्छाता ध्यानं ध्येयं वेति त्रयं भासते तत्र यदाचित्तमभ्यासवद्वेन ध्यातध्याने ध्यातारं ध्यानं यत्र मात
रित्यत्र यत्र ध्येयैकगोचरं ध्येयमेकमेव गोचरो विषयो यस्मात्तथाविधं भवति तदा समाधिरित्युच्यते ॥ ५५ ॥ तत्रैव निवातदीपवदिति वा

नाम्नां निविधिविक्ते तेषां वेतसः स्थापितस्य यत् ॥ एकता न तन्निर्गन्तुं
द्विनिध्यासनमुच्यते ॥ ५४ ॥ ॥ ध्यातध्याने परित्यज्य क्रमाधे
यैकगोचरः ॥ निवातदीपवद्वीतं समाधिरभिधीयते ॥ ५५ ॥
॥ ॥ वृत्तयस्तु तदानीमज्ञाताः अप्यात्मगोचराः स्मरता
दनुमीनयंती ते व्युत्थितस्य समुत्थिताम् ॥ ५६ ॥ ॥

सुरहिते प्रदेशे वर्तमानो दीपो यथा निश्चलो भवति तद्वदित्यर्थः ॥ ५५ ॥ ॥ ननु समाधौ वृत्तिनामनुपलब्धौ ध्येयैकगोचरत्वमपि नुनि
श्चेत्तु ननु क्वचन इत्याशयः क्वचन वृत्तिभावस्यानुमानात् तस्मात्तानुमानैव मिथ्या ह तदयं स्थितिः आत्मगोचरा आत्मगोचरो विषयो यस्मात्ता
वृत्तयस्तु तदानीं समाधिकाले अज्ञाता अपि व्युत्थिताः समाधेरुत्थितस्य समुत्थिता दुःखदुःखान्तात् स्मरणे देतावतं कालं समाधितो
अभवन्ति ते वरुणादनुमीयन्ते यद्यत्स्मर्यन्ते तत्र दनुः तदनुभूतिमिति व्याप्रेते किं सिद्ध्यति इत्यर्थः ॥ ५६ ॥ ॥

नत्रकिंप्रमाणमित्यत आह धर्ममेधमिति-योगविज्ञानाभितिक्रियेनयोगज्ञाःब्रह्मशास्त्राकारवन्नरितियावत्॥६८॥
निर्विकल्पकसमाधिधर्ममेधंप्राकृत्यहम-एतदुपपादयति-वर्षतीति-यत-कारणादेवसमाधिधर्मसंजन्य
सधर्मतत्त्वाणांअमृतधारासहस्रशोवर्षति-शरणमेकंकेतुशतस्यापीतिश्रुतेःअतोधर्ममेधंप्राकृत्यहमितिपूर्वे
एतन्वयः॥६९॥ ॥इदानींसमाधेःपरमप्रयोजनमाहअमुनेतिअमुनासमाधिनावासनाजालेअहंकारसम
कालकर्तृत्वाद्यभिमानमतेजानविरुद्धसंस्कारसमूहेनेशसंयथाभवति-तथाप्रविलापितेविनाशितेपुराण

धर्ममेधमिमंप्राकृत्यसमाधिंयोगविज्ञानमाहवर्षत्येययतोधर्मामृतधारास
हस्रशः॥६९॥ ॥अमुनावासनाजालेनिशेसंप्रविलापिते॥समूलोन्मूलिते
प्राणपाणेषुकर्मसंवये॥६९॥ ॥वाक्यमप्रतिबंधं सत्प्राकारोऽष्टावभासिते
॥करामलकवैद्यो धर्मपरोऽसंप्रसूयते॥६२॥ ॥

पापाद्येकसंवयेसमूलोन्मूलितेनमूलसहितंयथाभवतितथाऽन्मूलितेऽद्यनेविनाशितइतियावत्॥६९॥ ॥फ
लितमाहवाक्यामितिवाक्यतत्त्वमस्यादिवाक्यमप्रतिबंधं सत्कर्मवासनाभ्यां प्रतिबंधरहितं सत्प्राकारोऽष्टावभासि
तेपूर्वोपरौ सतया प्रकाशिते तत्वे करामलकवत्-करस्थितामलकगोचरमिव अपरोक्षं तपरोक्षतया तत्त्वमा
सनसमर्थबोधज्ञानंप्रसूयतेजनयंति॥६२॥ ॥

ने धी
५४

इदानीं परोक्षज्ञानस्य फलमाह। अपरोक्षमिति। योगोक्तं पूर्वकं गुरुत्वात्। अथ वदन्तं मत्स्याद्यागमजन्मपराशं
ज्ञानं बुद्धिपूर्वकं ज्ञानपूर्वकं यथा भवति तथा कृतं तं समस्तं पापं वह्निवद्दहति॥ ६३॥ ॥ अपरोक्षज्ञानफलम्
अपरोक्षज्ञानमिविज्ञानमिति। शाब्ददेशिकपूर्वकं व्याख्यातम्। अपरोक्षज्ञानं। अपरोक्षज्ञानोक्तिः
शयविपर्ययः रहितं यत् ज्ञानेन तत्संसारकारणज्ञानतमं। संसारस्य कारणं यदज्ञानमस्ति तदेव तत्संसार
त्वेन मध्यमकालीनः सत्यः वाच्यतमस्य चंडभास्वरश्च ज्ञानतमस्येति वक्तव्यं कथितं॥ ६४॥

परोक्षं ब्रह्म विज्ञानं शाब्ददेशिकपूर्वकम्॥ बुद्धिपूर्वकं तं पापं हन्ति विवर्तयति॥ ६३॥
अपरोक्षज्ञानमिविज्ञानं शाब्ददेशिकपूर्वकम्॥ संसारकारणज्ञानतमं। संसारस्य कारणं यदज्ञानमस्ति तदेव तत्संसार
इत्थं तत्त्वविवेकं विधाय विधिः च नूनं समाधाय॥ विगतं तत्संसारं त्रिविक्रं प्राप्नोति परंपदं
नरो न विद्यते॥ ६५॥ ॥ इति श्रीपंचदशां प्रत्यक्षं तत्त्वविवेकः समाप्तम्॥ १ ॥

गुं ध्यात्वा सफलमाह। इत्यमिति। नर इत्यं उक्तेन प्रकारेण तत्त्वविवेकं त्वस्य। बुद्ध्यात्मैकत्वलक्षणस्य विवेकं कोऽप्यत्र
विवेचनं विधाय कृत्वा तस्मिन् तत्त्वविधित्वं शास्त्रोक्तप्रकारेण मनः समाधाय स्थिरीकृत्य विगतं तत्संसारं त्रिविक्रं प्राप्नोति
अपरोक्षज्ञानेन विनिवृत्तं संसारं तत्त्वमयं परं निरुतिशयान्तरं पदं न विद्यते। त्वेन प्राप्नोति। सत्यज्ञानं
इत्युक्तं बुद्ध्यात्मैकत्वलक्षणस्य विवेकं कोऽप्यत्र॥ ६५॥ ॥ इति श्रीमत्पञ्चदशां प्रत्यक्षं तत्त्वविवेकः समाप्तम्॥ १ ॥

न ता श्रीभारतीं धीविचारणमुनिश्वरौ॥ पंचभूतविवेकसव्याख्यानं क्रियते मया॥ १॥ सदेवसौम्येदमग्र आसिदेकमेवाहितीमिति श्रुत्या न॥ ५॥
 त्यते पुरायजगत्कारणं स ह्यपमहिनीयं वृत्तं श्रुतं तस्या बाहुमनसगोरत्वेन स्वतो वगलुमशक्यत्वात् कार्यत्वेन तद्व्याधिं भूतं पंचकस्य विवेकः तारादत बोधनाये
 उच्यते तत्वेन भूतपंचकविवेकं प्रतिजानिते सदैवमिति॥ १॥ ॥ तत्र तावदाकाशादिनां पंचानां भूतानां गुणतो भेदतापनाय तद्गुणानाह शब्देति न केनेषु
 गुणैः किं सर्वे सर्वेषामुत्तरकैको गुण इति विमर्शयन् नो भयधापि किमुपकारं नरमस्तीत्यभिप्रायेणाह रुकेति॥ २॥ ॥ तदेव प्रकाशं नरं विशदयति धनिरित्या
 दिभिः॥ आकाशेनावच्छद्यस्वगुणः स च प्रतिध्वनिरुपः॥ वायौ शब्दस्य शोः तत्रैवायुशब्दमनुकारेणादर्शयति बीसीति॥ स्वमुत्तरत्राप्यनुकरणाशब्दनेह

सदैवतं भूतयन्त्रं पंचभूतविवेकतः॥ बोद्धव्यं कान्तो भूतपंचकं प्रविच्यते॥ १॥ शब्दस्य शोः रूपरसौ गंधो भूत
 गुणा इमे॥ रुकटिचित्रतुः पंचगुणा व्योमादिषु क्रमात्॥ २॥ प्रतिध्वनिर्विषयश्च व्योवायौ बीसीति शब्दः॥ अनुष्णा
 तशोः स्पर्शो वह्नौ भुगुभुगुध्वनिः॥ ३॥ उष्णस्पर्शः प्रभारुपं जले बुलुबुलुध्वनिः॥ शीतस्पर्शः शूलरुपं रधसो माधुर्य
 मीरितम्॥ ४॥ भूमौ कडकशब्दः काठिन्यं शब्द इत्यनेन नीलादिकं चित्ररूपमधुरास्वादिकोरसः॥ ५॥ स्फुरभीतरगंधौ
 द्वौ गुणाः सम्यग्विवचिताः॥ श्रोत्रं च कथं क्षुधो जिह्वाश्चां वेदियं च कं॥ ६॥ कर्णादिगोलकस्थं तच्छब्दादियह कं क्रमा
 त्॥ सौक्ष्म्यकार्यानुमेयं तप्रायोधावेह हि संखं॥ ७॥

इत्या॥ तस्य शब्दमह अनुष्मा शीतसंस्पर्श इति वह्नौ शब्दस्य शूरुपाणीति त्रयो गुणाः
 ॥ ते क्रमेणाभिधीयन्तः वह्नौ भुगुभुगुध्वनिरिति॥ ३॥ उष्णस्पर्श इति जलेशब्दादयोरसो नाश्वत्वारोगुणाः॥ तानाह जले बुलुबुलुध्वनिः शीतस्पर्शः शूलरुपं रसा
 माधुर्यमिति॥ ४॥ भूमौ शब्दादिगंधाता पंचगुणाः॥ तानुदाहरति भूयैककडकशब्द इत्यादिना सुरभीतरगंधौ द्वावित्यनेन उक्तमर्थमप्युदाहरति गुणा इति
 स्वगुणतो भेदमभिधायार्थतो भेदज्ञानाय तत्कार्यशितानेडियाशितानावदाह श्रोत्रमिति॥ ५॥ ॥ तेषां स्थानानि व्यापाराश्च दर्शयति कर्णादीनि इति इत्यस्य
 ज्ञावे किं प्रमाणमित्याकाशं या कार्यनिगंकानुमानमित्याह सौक्ष्मादिति तत्कार्योपलब्धिः करणजन्या क्रियात्वात् कटिदिक्तीयावदित्यादिदृष्टव्यम् सौक्ष्मात् स्वर्गो
 कृतभूतकार्यत्वेन दर्शयत्वादित्यर्थः॥ एतेषां स्वभावमाह प्राय इति परोचिरवनिव्यनुराक्तव्यमूरिति श्रुतेरित्यर्थः॥ ७॥ ॥

पं. ३. २१
१५

प्रायाः शब्देन सूचितं कचिन्करणा नं मातरदीषयग्राहकत्वं दर्शयति कदाचिदिति कदाचिन्करी स्पष्टिधाने कृते सति प्रायावायौ जाटराग्रौ च विद्यत आतरंतमशब्दः
ः श्रुयते जलपाने श्रुयते भक्षणे च श्रुयते रस्य शीत्यन्येते अभिव्यक्ता भवन्ति नेत्रनिमीलने श्रुयते रतमउ पलभ्यते उद्गारे जातेर संगंधौ द्वौ गृह्येते इत्यनेन प्रका-
रेण श्रुयमाणान्तरग्रहः । अक्षाणां निती कर्त्तरि षष्ठी । आंतरस्य विषयस्य ग्रहो ग्रहणम् इदिय कर्त्तृक मानर विषयग्रहणं भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ६ ॥ एवं
ज्ञानेन्द्रियव्यापारानभिधाय कर्मोदिय सत्त्वादिने प्रतिस्फुटसमर्थनाय तत्किं गभूतौ सद्वापारानाह पंचवेति उक्ती श्रुयानं वगमनं च किं सर्गं श्रुयानं च वेति
हं समासः उक्तादानं गमनं विसर्गं नंदारब्धः पंचक्रियाः प्रसिद्धा इति शेषः । ननु कृष्णादीनां क्रियांतराणां मपि सत्त्वात्कथं पंचेति कृत्स्नित्याशं क्वाह कृषीति ॥ ९० ॥
॥ ॥ कानि । तानि क्रियाजन कानिन्द्रियाणीत्यत आह वाक्याणीनि वागादिभिरक्षैस्तत्क्रियाजनिता सांक्रियारणीमुच्यन्ति भवन्ति निशेभः । अत्रापि उक्तिः करण-
वृत्तिं का क्रियात्वात् इत्यादी कर्त्तृनिंगकमनुमानं प्रकृत्यम् । तस्य कर्मोदिय पंचकस्य स्थाना न्याह मुखादीनि आदिशब्देन करणौ गृह्येति ॥ ११ ॥

कदाचिन्निहिते कर्त्तृ श्रुयते शब्दश्रुतः ॥ प्रायावायौ जाटराग्रौ जलपानेन भक्षणे ॥ ८ ॥ व्यन्यते ह्यंतराः श्रुयते निमीलने
वांतरंतमः ॥ उद्गारे रसगंधौ चेत्यक्षारणामांतरग्रहः ॥ ६ ॥ पंचोक्तादानं गमनं विसर्गं नंदारब्धः क्रियाः कृषिवाशि-
ज्यसेवायाः पंचस्यंत भवन्ति हि ॥ १० ॥ वाक्याशिपादपायपस्थैरक्षैस्तत्क्रियाजनिः ॥ मुखादिगोलकेषां सत्तत्कर्म-
दिय पंचक ॥ ११ ॥ मनोदशेन्द्रियाध्याहं न्यग्रगोलके स्थितं ॥ न चारकं रसं वाग्नेषत्वात् न्याहनेन्द्रियैः ॥ १२ ॥ अर्थ-
स्यार्थपिते चेतुःशादोषविचारकं ॥ सत्वरजस्तमश्वास्यगुणविक्रियते हितैः ॥ १३ ॥

मनसः कृत्यथं नंदरीयति मन इति इतस्मांतरिद्रयत्वं सति मित्रकमाह तवेति ॥ १२ ॥ ॥ दशेन्द्रियाध्याहं न्यग्रगोलके स्थितं ॥ न चारकं रसं वाग्नेषत्वात् न्याहनेन्द्रियैः ॥ १२ ॥ अर्थ-
स्यार्थपिते चेतुःशादोषविचारकं ॥ सत्वरजस्तमश्वास्यगुणविक्रियते हितैः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ इदानीं मुक्तदशेन्द्रियप्रेरकत्वेन प्रसूतस्य
पुष्टिषयेषु स्थापिते सुखसुखतत्त्वनः गुणदोषविचारकं इदं समीचीनमिदं समीचीनमित्यादिविचारकाशित्वार्थः ॥ ययं भावं ॥ आत्मनः प्रमादत्वेन स-
र्वज्ञानसाधारणः ॥ इदं शरीरं रूपं विज्ञानजननमात्रे चरितार्थत्वात् तद्गुणदोषविचारस्योपलभ्यमानस्यान्यथानुपपत्त्या तत्कारणत्वेन ननु प्र-
तव्यमिति मनसो वैशेषिकस्य च न कविधर्म्मः सत्त्वप्रवर्त्तनाय सत्त्वादिगुणवत्त्वदर्शयति तेषां तद्गुणमाह विक्रियत इति ॥ १३ ॥ ॥ ॥

५८
१५

गुरौ सस्य विप्रियमसा त्वमेव प्रपद्यति वैराग्यं मोक्षं वेदाद्यादिनां सुखं सिद्धिं भव्यदर्शयति सान्निधेयं रिति सुखं मुदि स्यात्तादंते मयः यदि भवति
मोक्षमिति माहः ॥ १३ ॥ अत्राहमिति प्रत्ययवाक्यं कर्ता प्रभुरित्यर्थः किं चोक्तं किं कार्यं कर्तारो प्रभुरित्येवमुपदिश्यते ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥
गतः स्थितिमभिधायेत तस्मै भौतिकत्वज्ञानोपायमाह स्युतेति स्युशब्दादियुक्तेषु स्युतेः शब्दस्य शादिगुरौ सहितेषु यदादिषु सुप्रभु
यत्वं स्युमेवावगम्यते नान्येडियादिषु कथं भूतकार्यं चानिश्चयः शब्दकागमानुमानाभ्यामित्याह अशायाविति अत्र मयं हि सौम्यमन

वैराग्यं क्षान्तिरौपायमित्याद्याः सत्त्वसंभवाः ॥ कामक्रोधौ लोभमयन्नावित्याद्यारमसोधिनाः
॥ १४ ॥ आलस्यभ्रान्ति तं डाद्याविकारास्तमसोधिनाः ॥ सान्निधेयैः पुरापतिव्यभिचैः पापक
निश्चराजसैः ॥ १५ ॥ तामरौ भयं किं नुवृथायुः थपरां भवेत् ॥ अत्राह प्रत्ययं कर्तृत्वे
वलोक्य व्यवस्थितिः ॥ १६ ॥ स्युशब्दादियुक्तेषु भौतिकत्वमतिस्पष्टम् ॥ अशायाव
पित्वास्त्युक्तिभ्यामवधार्यताम् ॥ १७ ॥

आपोमयः आलसे ज्ञेयमीवागीत्यादिशास्त्रम् अनुमानं च विमतानि श्रोत्रादीनि भूतकार्याणि भवितुमर्हन्ति भूतान्वयव्यतिरेकानुविधायीत्वात्
यद्यदन्वयवतिरेकानुविधायित्वं कार्यदृष्टं यथा मृदन्वयव्यतिरेकानुविधायिद्यपे मृत्कार्यो दृष्टः ॥ तथा वेदानि तस्मान्न धेति न दन्वयव्यति
रेकानुविधाययत्वं च षोडशकलः सोम्यसूक्ष्मदृष्ट्यादिनां दृष्टो गच्छतौ मनसः श्रुतेन दृष्टव्यत्रापि दृष्टव्यम् ॥ १७ ॥ ॥ ॥

कुतो न मरुपयोरस्यैव इत्याशंकाह नामरुपेति फलितमाह गगनवदिति ॥ २३ ॥ ॥ स ह सखगनमेदभूयं भविनुमर्हति निरवयन्वा न गगन
 वदिति ॥ २३ ॥ ॥ मा भूत्खगनमेदः सजातीयमेदः किं न स्यादित्याशंका ननु सजातीयमेदकारमिति वक्तव्यं न तन्निरूपयितुं शक्यते सतो वैलक्षण्यमावादिष्याह
 सदनरमिति ननु यदुक्तं नाम सजातीयमेदः प्रतिभासते इत्याशंका यदा का नामरुपेतावदौ पाधिको भेदो न स्वतो श्रीतिष्याह नामरुपो पाधिभेदमिति ॥ २४ ॥ ॥ स ह सुसजातीयमेदरहितं उपाधिपरा मर्शसंतरेणाविभाज्यमानमेदत्वात् गगनवदिति ॥ २४ ॥ ॥ भवतु तर्हि विजातियाडेद इत्याशंका सतो विजाती
 यमसत्तत्त्वा सत्त्वेनैव प्रतियोगित्वसंभवेन तत्प्रतियोगिकोपि भेदो नास्तीत्याह विजातियमिति ॥ २५ ॥ ॥ फलितमाह एकमेवेति इदानीं स्थूराणि खननम्याये
 न सद्यैतमेव दृष्टितुं पूर्ववक्षमाह अत्र त्विति ॥ २६ ॥ ॥ विह्वलत्वेदं शांतमाह मग्नस्येति दार्ढ्यनिके योजयति तथेति ॥ २७ ॥ ॥ अत्र स ह्यदिनः ॥ ज्ञाता वेक कवनमू
 धीः श्रंतकराः ॥ अत्र ईकर संवस्तु श्रान्तिः प्रचारा स्माकारवस्तुनो व अत्र ईकर सेवस्तु निप्रचाररहितता सती अतो स्यादस्तु नो विज्ञेति ॥ २७ ॥ ॥ उक्ता र्थे आचार्य

नामरुपोऽवस्थैव सुष्ठु त्वात्सुष्ठुतः पुरा ॥ नतयो रुदवस्तस्मान्निरेकां सद्यथा विद्यतः ॥ २३ ॥ सदनरं सजातीयं न वैलक्षण्यवर्जनात् ॥ नाम
 नामरुपो पाधिभेददिना नैव सतो भिद्यः ॥ २४ ॥ विजातीयमसत्तत्त्वं त्वसीति गमेने ॥ नास्यान प्रतियोगित्वं विजातीयं द्विदा कुतः ॥ २५ ॥
 एकमेवाद्वितीयं सत्सिद्धमत्र केचन ॥ विह्वला अ स देवेदं पुरा सिद्धिर्न वरीयतः ॥ २६ ॥ मग्नस्याधौ यथा धिया विह्वलानि तथा स्थधीः ॥ अत्र
 ईकर संश्रुतानिः प्रचारा विमेत्यतः ॥ २७ ॥ गौडाचार्य निर्विकल्पे समाधाव्ययोगिनाम् ॥ स्माकारवस्तु निष्ठानामन्येन भयमूचिरेः ॥ २८ ॥
 अस्वर्थयोगो नामैव दर्शः सर्वयोगिभिः ॥ योगिनो विभ्यति ह्यास्मदभये भयदर्शिनः ॥ २९ ॥ ॥

संमतिदर्शयति

संमतिदर्शयति गौडाचार्य इति ॥ २८ ॥ ॥ केन गौडो नोक्तं तदस्याकांक्षायां न दीयं वार्तिकमेव पठति ॥ अस्वर्शेति योग्यमस्य शंयोगारब्धे निर्विकल्पकः समाधिः ख
 सर्वयोगिभिः सारध्याननिष्ठैः स्वशः ३ ॥ खेन दृष्ट योग्यः ३ ॥ प्राप इत्यर्थः ॥ तत्रोपपत्तिमाह योगिन इति हि यस्मात्कारणोत्पत्तिः पूर्वं कृतैतदर्शिनः अभये भयशून्ये समा
 धौ निर्जने देशे गता इव भयदर्शिनो भयहेतुत्वं कल्पयंतो स्माद्योगादिति प्राप्नुवन्ति ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

च. ३. ६

१७

श्रीमदाचार्यरक्षणदभिहितमित्याह. भगवत्पूजपादाश्वेति॥ ३० ॥ ॥ न ह्यत्रिकं पटति. अनादयेति॥ ३१ ॥ ॥ इदानीमसद्वादे विकल्पद्वयमिति. शून्यमिति. शून्य
मासिदित्यनेन वाक्येन शून्यस्य सत्तायोगित्वं वा सद्गुणतावावये इति विकल्पार्थः॥ न ह्ययं सत्तासंबन्धसद्गुणत्वक्षराशून्यस्य व्याहृतत्वात् न युज्यते इत्यर्थः॥ ३२ ॥

भगवत्पूजपादाश्वश्वतर्कपटनमूना॥ आहूमाध्यमिकान् भ्रान्तान् चिन्तेस्मितदात्मनि॥ ३० ॥ अनाद्यश्रुतिमौ
ख्यादिमेवौघास्तमखितः॥ आयेदिरे निरात्मस्य मनुमानैकवक्षः॥ ३१ ॥ शून्यमासिदिति वृत्ते सद्योगं वा सदात्म
ताम्॥ शून्यस्य ननु तद्युक्तं मुभयं व्याहृतत्वं त॥ ३२ ॥ न युक्तं सप्तस्य सूर्यो नापि चासौ तमो मय॥ सद्युक्त्यो
विरोधित्वाद्युक्त्यमासीत्कथं वद॥ ३३ ॥ वियदादेर्नामरूपे मायया क्व विकल्पिते॥ शून्यस्य नामरूपे च तथात्रे
जीवतां चिरम्॥ ३४ ॥

॥ ॥ व्याहृतत्वं मेव दृष्टं तत्पूर्वकं दृश्यति. न युक्त इति॥ ३३ ॥ ॥ ननु भवन्मतेऽपि वियदादीनां निर्विकल्पवृत्तिसत्त्वं व्याहृतमित्याशङ्क्याह वियदादेरिति. तर्हि शून्यस्य
पि नामरूपे सद्युक्तं विकल्पिते इति वदतो बौद्धस्याप्यसिद्धांत इत्यभिप्रायेणाह. शून्यस्येति॥ ३४ ॥ ॥

७५

१७

ननु तर्हि श्रुत्यस्यैव सद्वस्तुनोपि नामरूपेकत्वमेव बोधनीयं कल्पते. अत्र नानेव सद्वस्तुनां मरुतयोर्यथावदिति शङ्कते. सतोपीति. त्रिकल्पे. अत्रादयोपक्षयवानुपपन्न इत्यभिप्राये
 सापरिहरती. तदेति. अयमभीप्राये. सतो नामरूपे किं सति कल्पिते उत असति अत्राजगति. नाद्यः. अत्रात्मानं देवा मरुतयोरन्यत्र अत्रिकादवरोपदर्शनात् सतो
 नामरूपयोः सत्येव कल्पनयोगात्. न द्वितीयः. असतो निरात्मकस्य बाधिका न त्वायोगात्. न तृतीयः. सत उत न तस्य जगतः सता मरुतयोरकल्पनाधिकान्ता न त्वनुपपत्तेरिति.
 ति. सा भूदधिकान्ता मनयोः कल्पना किं न स्यादित्याशंका. हा. तिराधिकान्ता इति. ३५ ॥ ॥ ननु सदेवेदमग्र आसीदित्यत्र यथा व्याघात उक्तस्तथा सदेव सौम्येदमग्र आसीदि

सतोपि नामरूपे द्वेकल्पिते चेन्न दाबद. कुत्रेति निरहिता नो न भ्रमः कुर्विदीक्षते. ३५ ॥ सदा सिद्धिर्निशब्दार्थ भेदे
 दैगुण्यमापतेत्. अत्रेदे पुनरुक्तिः स्यान्नैव लोके तथेक्षणात्. ३६ ॥ कर्तृत्वं कुलुते वा क्व वते धीर्यस्य धारणां. इ
 त्यादि वासना विषुप्रत्यासिद्धिर्द्वितीरशाम्. ३७ ॥ कालाभावे पुनरुक्तिः कालवासनाया युत. शिष्यं प्रत्येवते
 नात्र द्वितीयं न हि शङ्कते. ३८ ॥

दित्यत्र पिदोषोस्तीति शङ्कते. स्वदोसीदित्येति तथा हि. सदासीदिति शब्दभेदायोरर्थभेदोऽस्ति वा न वा. अस्ति वेद इति न हि. नास्ति वेद इति नरुक्तिः स्यात्. अतः सदासीदित्यनुपपन्न
 मिनिद्वितीयं पक्षमादाय परिहरति. मैवमिति. पुनरुक्तिदोषस्य कः परिग्रह इत्याशंका. लोके इति. ३६ ॥ ॥ लोकेऽवविधेषु प्रयोगेषु पुनस्तथा भावः कुडकुड इत्याशंका
 ह. कर्तृत्वमिति. भवन्ते व लोके भूतौ किमायातमित्यत आह. इत्यादिति. ३७ ॥ ॥ ननु द्वितीयवस्तु निभूत कालाभावादग्र आसीदित्युक्ती भ्रान्त्यनुपपत्तेरित्याशंका. क
 लेति. ननु जगदित्यत्रैः पुराजगदाभावेन सद्वितीयत्वं ब्रह्मसा इत्याशं. ~~किं न~~ क्य श्रुतिप्रवृत्तेर्देन वासना विषुप्रोत्पत्तिवोधनार्थत्वात् नानि
 शङ्कनीयमित्याह. तेनेति. ३८ ॥

इदानीं सिद्धांतरहस्यमाह. बोधमिति. व्यवहारदशायां बोधादिकं त्रयम्. परमार्थनिरूपणमेव तत्त्वमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ परमार्थतो द्वैताभावेऽस्मिन् प्रमाणा यतिः
तदेति. सिद्धिर्न निश्चलंगभीरुदुरवगाहं मनसा विषयीक्य मशका अनभिद्यत्तं वक्षसादिभिरप्यविषयीकृतं सत्पुन्यलिख्यमाह. अतस्त्वकिंचिदीदंतायातिर्दृष्टमश
क्यत्वं शिष्यते द्वैतनिषेधावधिनेनावतिष्ठते इत्यर्थः ॥ ४० ॥ ॥ ननु जतिस्तस्य भूमादेरसत्त्वमसु. नियाकाशस्यासत्त्वं कथं मगीक्रियते इति शंकेते. नन्विति.
॥ ४१ ॥ दृष्टान्ताविष्टमेन परिहरति. अत्यंतमिति. अत्यंतं निर्जगत्. जगन्मात्रो हेतमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ॥ नहि दृष्टेनुपपन्नं नामेति न्यायमाश्रित्य बोधयति. नि

बोधात् परिहारो वा क्रियता द्वैतभाषया ॥ स द्वैतभाषया बोधनास्ति नापि तदंतरम् ॥ ३६ ॥ तदा सि
द्धिर्न गभीरं न तेजो न तमस्तनसः ॥ अनाद्यमनभीत्यक्तं सुक्लं विदवशिष्यते ॥ ४० ॥ ननु भूमादिकं
माभ्यतरमारावन्नशत ॥ कथं ते विद्यतोऽसत्त्वं बुद्धिमारोहनीति चेत् ॥ ४१ ॥ अत्यंतं निर्जगद्योम
पथाते बुद्धिमाश्रितं ॥ तथैव शनिराकाशकुटोनाश्रयते मतिं ॥ ४२ ॥ निर्जगद्योमदृष्टे त्रुका
शतमशीविना ॥ कृष्टं किं न ते पक्षे न प्रत्यक्षविद्यतवत् ॥ ४३ ॥ सद्धस्तु शुद्धं त्वस्माभिर्निर्जि
तैरनुभूयते ॥ तूष्णीं स्थितौ न भूयते द्वैतवर्जनान् ॥ ४४ ॥

जगदिति. दर्शनमेवासिद्धिपरिहरति. प्रकाशेति. अयमिह तोपीत्याह. किंचेति ॥ ४३ ॥ ॥ ननु दर्शनाभावः सद्धस्तु न्यसिमान इत्याशं क्यसतः सर्व
नुभवसिद्धत्वाच्चेवमित्यहं ॥ सद्धस्तीति. न तत्त्वस्तीति. अतस्त्वकिंचिदीदंतायातिर्दृष्टमश
क्यत्वं शिष्यते द्वैतनिषेधावधिनेनावतिष्ठते इत्यर्थः ॥ ४० ॥ ॥ ननु जतिस्तस्य भूमादेरसत्त्वमसु. नियाकाशस्यासत्त्वं कथं मगीक्रियते इति शंकेते. नन्विति.
॥ ४१ ॥ दृष्टान्ताविष्टमेन परिहरति. अत्यंतमिति. अत्यंतं निर्जगत्. जगन्मात्रो हेतमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ॥ नहि दृष्टेनुपपन्नं नामेति न्यायमाश्रित्य बोधयति. नि

ननुतद्विस्मयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः
धंसद्वस्त्ववंगुहः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः
रापिसदस्तुनथावंगुहः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः
द्वतनः दृष्टस्त्ववंगुहः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः

सद्वद्विस्मयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः सत्त्वमयः
मनोजंभराहिलेयथासक्षीनिराकुलः ॥ मायाजंभरातः पूर्वसत्रधवनिराकुलम् ॥ ४६ ॥ नि
स्तीन्नाकार्यगम्यास्यशक्तिर्मायात्रीशब्दवत् ॥ नहिशक्तिः क्वचित्केश्विद्वानेकार्यतः पुरा ॥ ४७ ॥ नस
द्वस्तुसतः शक्तिसतर्हिबद्धेः स्वशक्तिता ॥ सद्विलक्षणातायांनुशक्तेः कितन्वमु ॥ ४८ ॥

निरिक्तशक्तिसद्भवेदृष्टान्तमाहः शक्तिनिः यथावद्वादिस्वरूपतिरिक्तेस्कोटादिकार्यलिङ्गागम्यवद्वादिनिष्ठसामर्थ्यामस्ति तद्वदित्यर्थः ॥ शक्ते
र्यलिङ्गागम्यत्वंवतिरेकमुखेनदृष्टयति नहिनिः ॥ ४९ ॥ ॥ एवंशक्तेः कार्यलिङ्गागम्यत्वमुपपाद्यतिस्त्वंरूपतामुपपादयति नसद्वस्ति
निः स्वयमभीप्रायः ॥ सद्वस्तुनः शक्तिः किंसतिउपश्रसति नतावत्सति नथात्वेसतोऽस्मीन्वत्ततश्चक्रित्वायोगात् ॥ इत्कार्थेदृष्टान्तमाह
नहीति द्वितीयेपीकिन्तरविषाशातन्वाउसद्विलक्षणातायांनिविकल्पनिप्रायेराष्टयति सद्विलक्षणातायांनिविति ॥ ५० ॥ ॥ ५० ॥

म.भू.टी
१६

नत्राद्यं क्षमन्तु इव यतिः शून्यत्वमिति शून्यस्य नामरूपेव तथा चे जीवतां विरमिन्त्यत्रेत्यर्थः ॥ तस्मादितीयः पक्षः परिसिद्धात् इत्याहुः न शून्य
मिति मायास्वरूपं सत्त्वाभ्यां निर्वचना न हंमिन्त्यमिप्रायः ॥ ४६ ॥ ॥ असमन्तर्यं श्रुतिप्रमारायति नासदिति न म आसीत्तायू ठमग्र इत्यादि
ः श्रुतिः प्रमारा मित्यर्थः ॥ तर्हि न म आसीदितिक थं सत्त्वमुच्यते इत्यत आह सद्योगादिति कुत इत्यत आह न त्रिवेधनादिति ॥ ५० ॥ ॥
फलितमाह अतएव तः स्वतः सत्त्वमायाया नास्ति अतएव शून्यस्येव मायायाः सिद्धिर्द्वितीयत्वं न गत्याने हि नैवादियते इत्यर्थः ॥ अनृत

शून्यत्वमिति चेच्छून्यं मायाकार्यं न निरित ॥ न शून्यं नापि सद्या दत्ता दत्तत्वमिहेष्यतं ॥ ४६ ॥ नास
दासी नो सदासीत्तदानी किं भूतम ॥ सद्योगात्तमसः सत्त्वनस्वतस्तत्रिवेधनात् ॥ ५० ॥ अतएव वि
तीयत्वं शून्यवनहिगण्यते ॥ न लोके चैत्रतच्छा क्लो जीवितलि स्यानेदृथक् ॥ ५१ ॥ अत्राधिको जीवितं चे
र्ध्वतेतत्र वृद्धि कृतनशक्तीः किन्तु तत्कार्यं युद्ध कृष्यादिकं तथा ॥ ५२ ॥ सर्वथा सक्तिमात्रं स्पष्ट
गणना कश्चित् ॥ शक्ति कार्यं न नैवास्ति द्वितीयं शं क्यते कथम् ॥ ५३ ॥

इति ॥ ५१ ॥ ॥ न न अत्राधिको जीवित अधिकं दृश्यते ॥ न न शक्ति रपीष्ट धर्मा जीवितत्वं न स्तीति शब्देन शक्ति निन गणना तवर्ह ने
रसामपि नूनं तत्कार्यं युद्ध कृष्यादि निरिदर कित्तेति न शक्ति के योजन या नयेत इति ॥ ५२ ॥ ॥ न शून्यत्वसिद्धि तीय
त्कार्ये गणन इत्यनेन शक्ति न सत्त्वन दिति मस्य तत्त्व स्यादिति नैवास्ति त्वमिति ॥ ५३ ॥

अदितीये त्वानं शीकरे ह सं हानलो
हानलो
वर्ह ने
स्वापि नून
॥ ५३ ॥

ननु स ब्रह्म उतिः सा शक्तिः किं नैक देवाक ॥ यदशक्तिर्यथा भूमौ सिद्धमृद्येव वर्तते ॥ ५४ ॥ पादोऽस्य
 विपरिहारो दध्यत इतः ॥ ५५ ॥ न केवन्तु निरवयवत्वं प्रत्यक्षम् ॥ ५६ ॥ इत्येकदेशवृत्तिवत्त्वं प्रमाणादस्य ॥ ५७ ॥ निरवयवत्वं
 तथा ॥ हि स्यात्तमाहेति प्रकाशवचनमित्यर्थः ॥ ५८ ॥ यदर्थवृत्तिवत्त्वं प्रमाणादस्य ॥ ५९ ॥ यदर्थवृत्तिवत्त्वं प्रमाणादस्य ॥ ६० ॥

ननु स ब्रह्म उतिः सा शक्तिः किं नैक देवाक ॥ यदशक्तिर्यथा भूमौ सिद्धमृद्येव वर्तते ॥ ५४ ॥ पादोऽस्य
 सर्व भूतनित्रिपादस्ति स्वयं प्रभे ॥ इत्येकदेशवृत्तिवत्त्वं प्रमाणादस्य ॥ ५५ ॥ विष्टभ्याह मिदं
 कसकांशेनास्ति जातगत ॥ इति कृष्णार्जुनायाह न गतस्त्वैकदेशताम् ॥ ५६ ॥ स भूति विश्वतो वृत्ता ह्य
 तेतिष्ट दशागलम् ॥ विकारावर्तिता त्रीणी भूति सूत्रं कृतोर्वचः ॥ ५७ ॥ निरंशोऽप्यस्यारोप्य कृत्सेश
 वेतिष्ट दशकः ॥ तद्वाषयो त्रं वृत्ते भूतिः भो नृदि तैषिणीः ॥ ५८ ॥ तत्तत्त्वमाश्रिता शक्तिः कल्पयेत्सति विक्रि
 याः ॥ वर्णाभिनिगता नितौ चित्रं नाना विधं यथाः ॥ ५९ ॥ आद्यो वीकार आकारः सोऽवशका स्वरूपवान् ॥
 आकाशोऽस्तीति स तत्त्वमाकाशेऽप्यबूगद्यति ॥ ६० ॥

या विविधत्वेन क्रियते इति विदुः ॥ कार्यविशेषादित्यर्थः ॥ तत्र दृष्टं तमाह वर्णा इति ॥ वर्णारकपीतादयो धातुशिवाः ॥ ५६ ॥ ॥ तत्र प्रथमं कार्यं
 शीयति ॥ आद्य इति ॥ तत्त्वमप्यमाह स इति ॥ आकाशस्य ब्रह्म कार्यत्वे हेतुमाह आकाश इति ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

ततः किमिति ततोऽपि उक्तमर्थं निश्चययति नावकाश इति सति सति सद्गुणि अवकाशो नास्ति किन्तु सत्त्व भोव एक एव आकाशतु सत्त्व सत्त्व
वञ्च एषोपि अवकाशस्य भावीति द्वयस्थितं विद्यत इत्यर्थः ॥ ६१ ॥ ॥ सदाकाशोरेकहि स्वभावत्वं सदाकारं तरेण व्युत्पादयति यद्वेति प्रतिध्वनि
निर्वोम्ना गुण इत्युपपादितमधस्तात् असौ प्रतिधानिः सद्गुणिने श्यते नोपलभ्यते व्योमिदं सद्गुणी यदौ उभावप्युपलभ्येते तेन कारो न सत्त्वक
स्वभावमवियुतं द्विगुणं द्विस्वभावकमित्यर्थः ॥ ६२ ॥ ॥ नन्वाकाशस्य सद्गुणकार्यत्वे आकाशस्य सतेति सन आकाशधर्मता कुतः प्रतिभातीत्याशङ्काह
याशक्तीरिति या या मा या सद्गुणि आकाशं कल्पयति सा प्रथमतः स हो प्रो र मे दं कल्पयति पञ्चाङ्गधर्मधर्मी भावं वैपरीत्येन कल्पयति अत आका

एक स्वभावं सत्त्वमाकाशो द्विस्वभावकः ॥ नावकाशः सति व्योमि सचै वोपि द्वयं स्थितम् ॥ ६१ ॥ य
द्वा प्रतिध्वनिर्वोम्ना गुणो नासौ सती श्यते ॥ व्योमिदौ सद्गुणी तेन सदेकं द्विगुणं विद्यत ॥ ६२ ॥ याशक्ति
कल्पयेदोम शास्यो मोर भिन्नतां ॥ आपाद्यधर्मधर्मित्वं व्यत्ययेनावकल्पयेत् ॥ ६३ ॥ सतो व्योमत्वं
मापन्नं व्योमः सत्ता तलैकिकाः ॥ तार्किका आवगच्छंति माया या उचितं हितम् ॥ ६४ ॥

शास्त्रसन्तोभानमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ ६५ ॥ ॥ मायाया वैपरीत्यं कथं कृतमितीत्याशङ्काह सत इति सत्त्वत्वं विचारेऽक्रियमासौ मृदोद्यत् रूप
त्वमीव सतो व्योमत्वं मापन्नं सद्गुणं न आकाशस्य पदमात्रं ॥ विद्या प्राप्तिः शास्त्रिणामव्योतार्किकं सतदैपरीत्येन व्योम्ना गगनस्य धर्मिराः स
त्ता सद्गुणत्वं धर्मजातिव्यवगच्छंति जातिव्यवगच्छंति मायाया वैपरीत्यं दर्शयति ॥ ६६ ॥

मायायाविषदीनप्रतये... ॥ ६५ ॥
 प्रमानसतास्फुरति... ॥ ६६ ॥
 यित्वातत्रितुयुयायमाह... ॥ ६७ ॥
 त्वर्थप्रयलोचनेनविपर्येतिगगनादिभावंपरित्यज्यसत्रपदुष्टैवभवति... ॥ ६८ ॥
 यतामित्यर्थः ॥ ६९ ॥

यथावर्ततेतस्मतथान्वंभातिमाननः ॥ अथथान्वंभमेरोनिन्यायोयंसार्वभौमिकः ॥ ६५ ॥ एवंश्रुतिविवासात्
 यथायदस्तुभासते ॥ विचारेणविपर्येतिनतस्तद्विन्मतावियत् ॥ ६६ ॥ भिन्नेवियन्सतीशब्दमेदाद्वेभवेदतः
 ॥ वाप्यादिषुनृत्तंसन्नतुभ्योमेतिभेदतिभेदधीः ॥ ६७ ॥ सद्व्याधिकवृत्तिव्याहर्मिकोमस्तुधर्मता ॥ धियासतःदृथका
 रेवृहिकोमकिमात्मकं ॥ ६८ ॥

हेतुंतरमाह-वुद्धेति-तमेवहेविशदयति-वायदिसीति-सत्तवाय्यादिषुभरेषु-सन्नवायुःसन्नेजइत्येवप्रकारेणअनृतेभासते-व्योमतनै
 वेभासतइतियत्तानेसाभेदधीःभेदवृद्धिरित्यर्थः ॥ ६७ ॥ ॥ एवंसदाकाशयोर्भेदंभसाध्यकोमःसतेतिभान्याप्रतितस्वधर्मधर्मिभावस्यवि
 चारेणव्यत्यधदशयिति-सद्वस्त्विति-रूपरससादिषुअनृत्तस्यद्वयस्यैवआकाशवाय्यादिषुअनृत्तस्यसतोधर्मित्वंरसादि
 भ्योव्यावृत्तस्यरूपस्यैववाय्यादिभ्योव्यावृत्तस्यनभसोधर्मित्वमित्यर्थः ॥ ननतर्हिचपद्विलस्यरूपस्ययथावास्तव्यनथासतोभिन्न

सदिवादिताशब्दस्यनिर्दिष्टं
 भवेदिति ॥ ६५ ॥

विद्यत्सत्त्वविनेद... ॥ ११ ॥ नन्वाकाशकार्यस्य वा योऽकारसाधु...
 त्वको-गगनसंस्तत्त्वबुवा... ॥ १२ ॥ एवसंज्ञा...
 मिति ॥ ११ ॥ नन्वाकाशकार्यस्य वा योऽकारसाधु...
 रेषासंबधोस्तीत्याह-सदसुगीति ॥ १२ ॥ ॥ एवसंज्ञा...
 स्थिकाधर्मानभिधायकारणतः प्राप्तास्तानाह-त्रय इति-सन्मायाव्याप्तायेत्रयः स्वभावाशीनविषेष्टोपिवा... १८ ॥ ॥ केने... ॥

पर ४

तस्य भानि सदाव्योमनिस्तत्त्वोलेखपूर्वकं ॥ सदस्यमिविभान्यस्य निश्चिद्वत्पूरः सरो ॥ १५ ॥ वासनायां प्रवृत्त्यां
 विद्यत्सत्त्ववादिनं ॥ सन्मात्राबोधयुक्तं त्वदृष्टाविस्मयतेवधः ॥ १६ ॥ एवमाकाशमिथ्यात्वे सत्सत्त्वत्वे च वासि
 ते ॥ न्यायेनानेनवायादेः सदसुप्रविविच्यताम् ॥ १७ ॥ सदसु न्येकदेशस्थामानत्रैकदेशगाम् ॥ विद्यत्रत्राप्ये
 कदेशगतोवायुः प्रकल्पितः ॥ १८ ॥ शेषस्य शौगतिर्वैगोवायुधर्मादुमेमताः ॥ त्रयः स्वभावाः सन्मायाव्याप्ता
 यनेपिवायुगाः ॥ १९ ॥ वायुरस्तीति सद्रावः सतोवायौवृथकृते ॥ निःसत्त्वरूपतामायास्वभावो व्योमगोध्यः
 निः ॥ ८० ॥ सतोनुवृत्तिः सर्वत्र व्योमो नतिपुरे रितं ॥ व्योमानुवृत्तिरधुना कथनव्याहृतम्ववशा ८१ ॥ ॥

त्यतश्चाह-वायुरिति-वायुरस्तीति व्यवहारहेतुं सद्रूपत्वं सदसुनोधर्मसकः ॥ वायो सदस्यो विवेचिने सन्नियन्निः सत्त्वरूप
 पंसमायाधर्मो द्वितीयः ॥ शब्दः व्योमः सकाशादागतो धर्मस्तृतीय इत्यर्थः ॥ ८० ॥ ननु व्योमविवेचनप्रत्तावेवाद्यादिष्व
 उच्यते सन्ननु व्योमेति भेदधीरित्यत्रवायादावाकाशानुवृत्तिर्निवारिता-इदानीं व्योमात्तद्वृत्तिरभिधीयतेतः सर्वेतरावि

विवेचनप्रत्तावेवाद्यादिष्व
 उच्यते सन्ननु व्योमेति भेदधीरित्यत्रवायादावाकाशानुवृत्तिर्निवारिता-इदानीं व्योमात्तद्वृत्तिरभिधीयतेतः सर्वेतरावि

इति मवका शलथण संलपानुवृत्तिनिवारिता इदानीं च मानुवृत्तिरेवाभिधीयते न स्वल्पानुवृत्तिरतो न ह्यदतिरिति परिह
रता छिद्रेति ॥ ८२ ॥ ननु बायोः स दुस्सविज्ञा दणत्वादसत्त्वतश्च मायामयत्वं यद्युच्यते तर्ह्यव्यक्तस्वरूपमायामेव च सा एव
दमायामयत्वमपि किं न स्यादिति शोध्यते नन्वेति ॥ ८३ ॥ नाव्यक्तमायामयत्वे च योजकं किंचितु निस्तत्त्वकं यत्तत्तु माया
यामिव वाद्यादावप्यस्तीति न मायामयत्वमिति परिहरति निस्तत्वेति ॥ ८४ ॥ ननु शक्तिकार्ययो रूभयोः शपे निस्तत्त्वकं न ताया

छिदानुवृत्तिर्नेतीति पूर्वोक्तिरधुना त्वया ॥ शब्दानुवृत्तिरेवोक्ता वव सो व्याहृतिः कुतः ॥ ८२ ॥ ननु सद्य
स्तथाप्यवका दसत्त्वं चेत्तदा कथं ॥ अव्यक्तमायामेव च सा दमायामयतापि नो ॥ ८३ ॥ निस्तत्त्वरूप
तेवात्र मायात्वस्य प्रयोजिका ॥ सा शक्तिकार्ययो रूभ्या व्यक्तत्वभेदिनोः ॥ ८४ ॥ सदसत्त्ववि
वेकस्य प्रकृतत्वात्तत्त्वित्यन्ताम् ॥ असत्त्वो वा तरो भेद आस्तां तत्र न योऽत्र लिप्ता ॥ ८५ ॥ सद्य
स्तु वृत्तिश्चैवो वायुर्मिथ्या यथावियत् ॥ वासयित्वा विरवा यो मिथ्या त्वमसत्त्वं त्वजेत् ॥ ८६ ॥

मविशिष्टायां व्यक्ताव्यक्तत्वं लक्षणो भेदः कुतः स्यात्तद्विचारः प्रकृतत्वं सत्त्वं शक्तिरिति परिहरति सदसत्त्वेति अस
त्तो माया तत्कार्यरूपस्यावीतरभेदो व्यक्तत्वं सत्त्वं त्वर्थः ॥ ८५ ॥ कतिनो नो ॥ सद्यमिति वायो यः सदसत्त्वं सद्यसत्त्वं
तत्त्वजेत् सत्त्वं तत्त्वजेत् तत्त्वजेत् तत्त्वजेत् ॥ ८६ ॥

वायावुक्तं विचारनेन च निमित्तातिविक्रयोति ॥ तन्मद्वल्लन्येव देहात्मा तन्त्रत्यादिना स नदीनां नू
नाधिकभावउक्तः सतोकेनकापेदश्यतइत्यंश्याह वृक्षां डावरशोद्धिनि ॥ वायोः क्रियतां शोनं नू
वहिरित्यत आहवायोरिति तस्या वा सवत्वं शंकां वीरयति ॥ वायाविति नन्वयं तूनाधिकता वाः स्वकपोलकाले
तदस्यां शंकाह पुराणोक्तमिति ॥ ८८ ॥ वहेः स्वरूपमाह वहिरिति अत्रापि वायाविवक्तं रसाधर्मा अनुगताह

चित्तयेद्वहिमप्येवं मरुतो नूनवर्तिनं ॥ वृक्षाण्डावरशो वेषान् नूनाधिकविवारणा ॥ ८९ ॥

वायो दशांशतो नूनो वहिवायो प्रकल्पितः ॥ पुराणोक्तं तारतम्यं दशांशौ भूतयेव के ॥ ९० ॥

वहिरुप्यप्रकाशात्मा पूर्वा तु गतिरत्र वा ॥ अस्मि वहिः सनिस्तत्वं शब्दान् स्पृशानपि ॥ ९१ ॥

सन्माया बोमवायं शैर्युक्तस्याग्नेनि नो गुणः ॥ रूपं तत्र सतः सर्वमन्यदुद्यविविच्यताम् ॥ ९२ ॥

त्याह पूर्वतिः केते धर्मा इत्याकांश्यामाह अस्तीति ॥ ९३ ॥ स वमग्नौ कारणाधर्मा नुगत्यनुवादपूर्वकी स्वकीयं
धर्मदेशयति सत्तायेति इत्थं सविशेषणा वहिस्वरूपं व्युत्पाद्येदानीं स द्रव्यं नो वहिर्विविच्यते तत्रेति तत्रे
षु मध्ये सतः स द्रव्यं नो अत्यन्तवधर्मजातं मिथ्येति बुद्ध्या विविच्यतां पृथक् क्रियतां मित्यर्थः ॥ ९४ ॥ ॥

एवंवहोमिथ्यात्वनिश्चयानंतरं संयात्रिथा त्वं विन्नयेदिता ह. सत इति ॥ ८५ ॥ अयमधिकारः सधर्मास्त्वध
 मश्च विभज्य दर्शयति ॥ संतीति शब्देन सह वर्तते इति सशब्दः सशब्दश्चासौ स्य शब्दस्य शब्देन संयुक्ता इत्य
 र्थः ॥ ८६ ॥ विवेकध्यानाभ्यासं मिथ्यात्वं निश्चित्या नंतरं भूमे मिथ्यात्वं विन्नयेदिता ह. सतो विवेदिता त्वं

सतो विवेदिता त्वं ह्ये मिथ्यात्वं सति वासिते ॥ आपो दशांशतो न्यूनाः कल्पिता इति विन्नयेत् ॥ ८७ ॥
 संयायो मूः भूतत्वाः सशब्दस्य संयुताः ॥ रूपवयोन्यधर्मानुवृत्त्या स्वीयोरसौ गुणाः ॥ ८८ ॥ सतो
 विवेदिता स्युते मिथ्यात्वं ववासिते ॥ भूमिर्दशांशतो न्यूना कल्पिता अवि विन्नयेत् ॥ ८९ ॥ अ
 स्ति भूतत्वं शून्या स्या शब्दस्य शो स रूपकौ ॥ रसश्च परतो गंधो नैजः सता विविचताम् ॥ ९० ॥
 पृथक्तायां सतायां भूमिर्मिथ्या वशिष्यते ॥ भूमे दशांशतो नूनं वस्तु संयुक्तं मिथ्या ॥ ९१ ॥
 वक्ष्यामि मध्येति वंति भुवनानि चतुर्दश ॥ भुवनेषु वसंतो पुष्पाणि च तत्र धातवश्च ॥ ९२ ॥

नि ॥ ९३ ॥ तस्यां मिथ्यात्वविन्नता यत ईदं नपि विभजते ॥ अस्ति भूतिरिति ॥ सतो विवेदिता त्वं
 विविचतामिति ॥ ९४ ॥ सता एषा कलशो फलमाह पृथमिति इदानीं विवेदिता त्वं विन्नयेदिता ह. सतो विवेदिता त्वं

नपुंस्कारं दर्शयति भूमे रिति ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

यः
२३

तेषु सद्धिवे च न भवति ॥ १ ॥ अथ श्रुत्वा तस्मात्तु भूयः ॥ २ ॥
शादीनां भौतिकानां द्वेष्टा शब्दादीनां भौतिकानां द्वेष्टा ॥ ३ ॥
मोऽद्वैततत्त्वबुद्धिः कदाचित् विहस्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ननु भूयः ॥ ५ ॥
त्याशंक्य विवेके न मिथ्या त्वनिश्चयेऽपि भूयः ॥ ६ ॥ स्वकृपापमर्दनाभावात् ॥ ७ ॥
सर्वद्वैतादिति ॥ ८ ॥

ब्रह्माण्डलोकदेहसुखसुखनिष्ठकृतो॥ असंतोराहादयोभानुतज्ञानेपीहकाशानि॥ ७॥
भूतभौतिकमायानामस्त्वेत्यंतवासिते॥ सद्यस्त्वद्वैतमित्येवावीर्विषयैतितकवित्॥ ८॥
सदेवैतान्स्थथन्भूतेद्वैतेभूत्यादिरूपिते॥ न वक्तव्यक्रियालोकेयथादृष्टतथैवसा॥ ९॥ सां
ख्यकीर्णादवोधापैर्जगदेवेयथायथा॥ उत्प्रेक्ष्यतेनेकयुक्ताभवत्वेष्टतथातथा॥ १००॥ ॥ ॥

॥ ६८ ॥ ननु सत्तत्त्वस्याद्वैतस्त्वन्तत्त्वासां रक्षादिभिर्भिन्नीयमानस्य भेदस्य कुतो न निरासः क्रियते इत्याशङ्क्यावहारिके भेदस्य
स्माभिरभ्युपगन्तव्यमनिरासाय प्रयत्नत इत्याह ॥ सांख्येति ॥ १०० ॥

ननु ब्रह्मणो मे द्वयस्य सत्त्वभेदः स्यान्ननुभवश्चैतच्छंका ह अवज्ञा तमिति य अन्यवादिभिः ज्ञानस्यादिभिर्निःशङ्कोऽस्तु
त्यादिभिर्द्वयापि सदृशं न भवति क्रियते श्रुते युक्त्यनुभवा वक्ष्यं भेदास्माभिस्तदीयद्वैतानादरणे किं हीयत इ
त्यर्थः॥ १०१ ॥ ननु निष्कामत्वे येनैसावज्ञा शंका जीवमुक्ति लक्षणा प्रयोजन मप्रावान्नैवमित्याह दैता

श्रुवत्तातेसद्वैतनिःशङ्कैरन्यवादिभिः॥ एवं काश्चित्तिरस्माकंतद्वैतमवजानताम्॥१०१॥

धैतावज्ञासुस्थिता वेदधैतवीः स्थिरा भवेत् ॥ स्थेयेति स्याः ॥ उमाने ष जीवन्मुक्त इतीयते ॥

२०२॥ एषा वाद्री स्थितिः । गार्थनेनाच्चाप्यविर्भूयति ॥ स्थित्वा स्यामंतकाले पितृवस्तनिर्वाहाम्

छति॥ १०३॥ सदैवेतेन तदैते यदयो ये क्यवीक्ष्यताम्॥ तस्यांतकालस्तदैदुर्दिरेव न वेतर

वहेति ॥ १०२ ॥ न केवलं जीवमुक्तिरैव प्रयोजनमपि तु विदेहमुक्तिरपीत्यभिप्रेतेशां रूपवाक्यममुदाहरति ॥ एवं

ति। १०३ ॥ अंतर्जातशब्देन वर्त्तमानदेहपात्रेभिधीयते इत्येवंकाव्यमिति तत्र फलितमर्थग्राह-सदद्यतइति-सुत

पैश्वर्धनं अन्तरूपे धर्मस्य त्रयोविधाः प्रथमो ज्ञानात्मकः द्वितीयो कर्मफलदायकः तृतीयो नाम ते यौ रदैत

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीनंदहराय नमः ॥ ५०४ ॥

इदानीं लोकप्रसिद्धा...
ननु प्राणवियोगकाले मूर्च्छादि...
ति यथाप्रत्यहमधीते वै देवममसुखा यवस्थां विस्मृतो देवपरे पुनरुत्पत्तिं तव दत्तां तथामृतिकां तं पितॄन्

यद्यंतकालः प्राणवियोगोक्तप्रसिद्धितः ॥ तस्मिन्कालेपिनम्रातेर्गतायाः पुनरागमा ॥
॥ १०५ ॥ नीशो गडपविष्टो वासुरणो वा विलुठ भुवि ॥ मूर्च्छितो वा तज्यते षष्ठाशा भ्रांतिर्न स
र्वथा ॥ १०६ ॥ दिनेदिने स्वप्नसुप्तो रधीते विस्मृतो ययं ॥ परे पुननिधीतः स्यात्तद्वदि
द्याननश्चपति ॥ १०७ ॥ प्रमाशो त्यादिता विद्या प्रमार्शो भूतलं विना ॥ नश्चपति न वेदांतात्
वलं मानमीक्ष्यते ॥ १०८ ॥ तस्माद्देवांतं संसिद्धं स दद्वैतं न वाच्यते ॥ अंतकालेप्यतो भूतवि

त्वा नु संघाताभावेपि ज्ञाननाशाभाव इत्यर्थः ॥ १०९ ॥ ज्ञाननाशाभावमेवोपपादयति ॥ प्रमाशोति ॥ १०९ ॥
प्रादित्तमर्थमुपसंहरति तस्यादिति ॥ १०९ ॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यश्रीभारतीतीर्थ
विद्यारण्यमुनिवर्यकिकरेण श्रीमच्छास्त्रविदुषा विरविता पंचमहाभूतविवेकतात्पर्यदीपिका समाप्ता ॥ २ ॥

॥ १०६ ॥
॥ १०७ ॥
॥ १०८ ॥
॥ १०९ ॥

हेतुस्तु साध्यं मातुविषये बाधकाभावात् दपयोजकोयं हेतुरित्याहं क्य भक्तनाभागमस्तु विप्रण शब्दाधकस, न
 नैवमिति परिहरति. पूर्वजन्ममिति. एकदेहस्य पत्न्यात्मन. पूर्वस्मिन् जन्मनी असत्त्वादेत ज्ञे. न हेतु रस्य संभवे प्यस्य
 मानोपंगीक्रियमाण. त्वद. कृताभ्यागम. प्रसज्येत. त थाभाविजन्म. यदि अस्य हेतु स्य पत्न्यात्मनो असत्त्वात्. जमात्त
 अनुस्थितयो. पुण्यपापयो. परमो कुरभावेन भोगमंत. रेणापिकर्मशय. प्रसज्येत. अयं हतविप्रणश. एवं कृतना
 शाकृताभागमस्य बाधकसद्रवा. तन्न. कार्यत्वं नागीकर्तव्यमिति भावः ॥ ४॥ ॥ एवमनमयकोशस्थानात्मात्वं प्रद
 र्शयप्रणामयकोशस्वरूपं तदनात्मात्वं च दर्शयंति. पूर्ण इति. योता पुर्देहं पूर्ण. पाददिमस्तु. पर्यंतं व्याप्तं सत्त्वं संय

पूर्वजन्मसंज्ञेत. जन्मसंपादयेत्कथं ॥ भाविजन्मस्य सत्कर्मन भुंजीते हसंचितम् ॥ ४॥
 पूर्णो देहो वस्तं यच्छून्यं न साक्षात् प्रवर्तकं ॥ वायुप्रणामयोनाशावात्मा वेतनं वर्जनात् ॥
 ॥ ५॥ अहंतां मनोमनां देहे गृहादौ च करोति च ॥ कामाद्यवस्थया भ्रान्तो नासावात्मा मनोम

नवान्मत्वेन सामर्थ्यं प्रयच्छुन जसाणां वस्तुदीनां इन्द्रियाणां प्रवर्तकं. चैरकोवर्तते स वायु. प्राणमय. इत्युच्यते असत्त्वं
 प्यात्मानमवति. तत्र हेतुमाह. वेतनेति. विवदाध्यासिन. प्राणसात्मा. नभवति. जडत्वात्. घटदिवा इति भावः ॥ ५॥
 इहानीमनोमयस्वरूप. प्रदर्शनपूर्वकतया. यमात्मत्वमाह ॥ अहंतामिति. देहे प्रहंतां अहंभावं गृहादौ मनोमदीयत्वा
 भिमानं चयः करोति भसो मनोमय. भात्मानमवति. कुत इत्यत आह. कामादीनि. हेतुगर्भितं विशेषणम्. कामक्र
 धादिभूतिमत्वेन स्मृतियतस्वभावत्वेति त्वर्थः. मनोमय. सात्मानमवति. विकारित्वत्. देहवदिति भावः ॥ ६॥

पं. १०. धे
२६

अनेतरं कर्तृशब्दवाच्यत्वे ज्ञानमप्यस्वतंत्रं प्रतीयन्ति. नीनेति. याविकायोपेतयो. विदामाससहितावुति
तौ सुप्रिकाले लीना विलीना सती. बाधे जागरणकालेन भानखागुगानखागुपर्यंतं वर्तमाना. सतीव पु. नारीरंखा
मृयात्. संव्याप्यवर्तने. साविज्ञानमयशब्दभाकृतिज्ञानमय. शब्देनोच्यमाना नात्मा. असावप्यात्मानं वतीति
नयायवस्यावत्वात्. घटादिवदित्यर्थः ॥ ७ ॥ ॥ ननु मनोबुद्धोरंत. कारणत्वाविशेषान्नो मय विज्ञानमय
रूपेण कोशद्वय. कल्पनादुपपन्नेत्युक्त्या कर्तृत्वकारणत्वाभ्यां भेदसद्भावाद्यदत्तस्वमनोमयत्वादिति भेदः.

लीनासु त्रौवपुर्वेधिव्याप्त्या दानखागुगा ॥ वि. कायोपेतधीर्नात्मा विज्ञानमयशब्द
भाकृ ॥ ७ ॥ ॥ कर्तृत्वकारणत्वाभ्यां विक्रियेतांतरिंद्रियम् ॥ विज्ञानमनसी जंत
वहिश्चेते परस्परम् ॥ ८ ॥ ॥ काविदंतर्मुखावृत्तिरानंदप्रतिविंबभाकृ ॥ ९ ॥
रूपभोगे भोगात्तात्तैतिद्राहुरेण लीयते ॥ ८ ॥ ॥

कर्तृत्वेति अंतरिंद्रियं जंत. कारणं कर्तृत्वं कारणत्वाभ्यां कर्तृत्वरूपेण कारणरूपेण च विक्रियेत परिणामतरु
तैविज्ञानमनसी विज्ञानमनःशब्दम. ॥ ७ ॥ ॥ तैव परस्परं जंतर्हि भावेन वर्तते. जंतः कोश. द्वयत्वमु
पद्यते इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ॥ एदं नीने. असावप्यात्मानं वतीति. नयायवस्यावत्वात्. घटादिवदित्यर्थः ॥ ७ ॥
एष भोगे भोगात्तात्तैतिद्राहुरेण लीयते ॥ ८ ॥ ॥ एदं नीने. असावप्यात्मानं वतीति. नयायवस्यावत्वात्. घटादिवदित्यर्थः ॥ ७ ॥
रूपभोगे भोगात्तात्तैतिद्राहुरेण लीयते ॥ ८ ॥ ॥

तस्यानात्मत्वमाह कादाचित्कत्वे इति। अयमानंदमयोपिकादाचित्कत्वादात्मानस्यात्-अभादिपदार्थवदित्यर्थः। ननु
विद्यमानां मानंदमयादीनां सर्वेषामात्मत्वनिरासे नैरात्म्यप्रसज्येतेत्याशंक्याह विंशत्येति बुद्ध्यादौ प्रतीतिविज्ञतयावस्थि
तस्य प्रियादिशब्दाद्य-स्यानेदमयस्य विंशत्कारणभूतोय आनंदोऽस्मादेव आत्मा भवति कुत इत्यत आह सर्वदेति नि
त्यादिद्वयार्थ-विवादाध्यासितः आनंद आत्मा भवितुमर्हति-नित्यत्वात्-य आत्मान भवति नासौ नित्यः। यथा देहादिः॥ गगना
देहस्य तिसृष्वेव नानित्यत्वात् नैकंति केति भावः॥ १०॥ ॥ बोधयति-नन्विति-अत्र मयादि आनंदमयोऽतानां कोशानां दुर्ज्ञेहे
नुभिरात्मत्वेन चैतन्नेवेन का चिद्विषय-अन्यत्वात्मा अनुपसम्पमान-तन्नेव संभवति॥ ११॥ ॥ परिहरति-इत्यर्थः॥ वाटमिति-

कादाचित्कत्वतोनात्मा स्यादनेदमयोऽप्यर्थः॥ विस्वभूतोय आनंद आत्मा सौ सर्वदा स्थितः॥ १०॥
ननु देहमुपक्रम्य निदानं दातवस्तु यु॥ मा भूदात्मत्वमन्युस्तु न कश्चिदनुभूयते॥ ११॥ वाटमिति
इदयः सर्वे नुभूयंते न चैतरः॥ तथाप्येते नुभूयंते येन तं को निवारयेत्॥ १२॥ स्वयमेवानुभूति
त्वादिद्यते तानुभावता॥ ज्ञातृज्ञानांतराभावाद्दज्ञेयो न त्वसन्तया॥ १३॥

अत्र निशङ्कादेन निदानं दोषस्य तेर्निर्दयो देहांता उपलभ्यंते-अन्योनानुभूयत इति यदुक्तं तत्सत्यम्-कथं तर्हित इति रि
क्तस्यात्मनो गीकार इत्यत आह तथापीति-अन्यस्यानुपलभ्यमानत्वेऽपि यद्देहादेनेयमानंदमयादीनां उपलभ्यमानता भ
वति सो नुभवः कथं नागीक्रियते इत्यर्थः॥ १०॥ ॥ ननु केनोप आत्मा यदि विद्येत तर्ह्युपलभ्यंते नोपलभ्यंते तौ नास्तीत्याशंक
क्यापराध-मिति आनंदमयादीनां सा-नवरूपत्वादेवानु-भावत्वेनासीत्-अनुभवस्तपत्वेऽनुभावत्वं कुतो न
सर्वदेति-य आह ज्ञात्रिति-ज्ञातात्-अन्य-ज्ञाने-अन्यो-ज्ञात-ज्ञाने-ज्ञातरे-ज्ञात-भावस्तस्मादज्ञेयः॥ ज्ञानविषयो
न भवति-ज्ञात्र-ज्ञात-भावो-ज्ञात-ज्ञाने-ज्ञात-भावस्तस्मादज्ञेयः॥ ज्ञानविषयो

विशेषज्ञानस्यैवमेव निराकरणं तद्विनिर्भावः॥ १३॥

...सहस्रं ...
 ...माधुर्यादिस्वभावाः गुणद्वयं ...
 ...माधुर्यादिस्वभावाः गुणद्वयं ...
 ...माधुर्यादिस्वभावाः गुणद्वयं ...
 ...माधुर्यादिस्वभावाः गुणद्वयं ...
 ...माधुर्यादिस्वभावाः गुणद्वयं ...
 ...माधुर्यादिस्वभावाः गुणद्वयं ...
 ...माधुर्यादिस्वभावाः गुणद्वयं ...

माधुर्यादिस्वभावाः नामन्यत्र गुणविशेषाः ॥ स्वस्मिन्स्वरूपेण येषां नो न वा ल्यन्यदप्येकं ॥ १४ ॥
 अर्पकोतरादिभिरेष्यते यां तत्त्वभावना ॥ माभूत्तथा न भावात्वं बोधात्मा तु न हीयते ॥ १५ ॥
 स्वयं ज्योतिर्भवत्येष पुण्येस्मादावते सितम् ॥ तमेव भातमन्वेति तदा सा भातते जगत् ॥ १६ ॥
 येनेदं जानते सर्वं तत्केनान्येन जानताम् ॥ विज्ञातारं केन विद्याच्छुक्ते वेद्ये तु साधनम् ॥ १७ ॥

...उक्ता ये प्रमाणमाह स्वयमिति अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति अस्मात्सर्वस्यासुरतः सुविभातं मनुभातिसर्वं न स्यात्
 ...सर्वं निदं विभाति तदिभ्यत आत्मन स्वप्रकाशत्वं बोधयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥
 ...येनेदं सर्वं विज्ञातारं केन विज्ञानीयादिज्ञाता
 ...रमरेके न विज्ञानीयादिति वाक्यमर्थः पठनीयं येनेदमिति येन सा शिवेन न्यरूपेणात्मनारदं सर्वं दृश्यं ज्ञातं जानते प्राणिनसंसा
 ...सिणमात्मानेन भननं केन सा शिवेन भननेन जानतां भवगच्छेयुः पुमांसः । अस्मैव वाक्येनात्मनारदं सर्वं दृश्यं ज्ञातं जानते प्राणिनसंसा
 ...विज्ञातारं केन दृश्यं भननेन विद्या ज्ञानीयते ॥ न वेदापि जानतीत्यर्थः । ननु मनसा ज्ञास्यति त्वादां काहं शक्तमिति साधनं तु सा
 ...नसाधनं मनः वेद्ये ज्ञातव्यं विषये शब्दं समर्थं न तु ज्ञातव्यं सति नैव वाचा न मनसेत्यादिभ्यते स्मोतेपि हेयत्वं कर्मकं न

१७
 २७

भातन स्वप्रकाशत्वात् एतत्संज्ञितं च तत्तत्साक्षिदेवा अन्यदेव विदितादयो न विदिता दधी नीवाका वयमपि न मातामिनि
 मन्वानस्तदाका मर्थन पठति सर्वेनाति स ज्ञाताय च दधंत न सर्वेति तस्यात्मनो वेदिता ज्ञाता अन्योनस्ति न बोधस्वत्वं न त्वं
 हविदिता विदिताभ्यां विदिनं ज्ञाते न ज्ञानेना नृवंधी न नृवंधी विदितां ज्ञाते न ज्ञानेना नृवंधी न नृवंधी विदितां ज्ञाते न ज्ञानेना नृवंधी
 रूपत्वादेवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ ॥ ननु विदिता विदितातिरिक्तो बोधो नानुभूयत इत्याशंक्य विदिता विशेषण स्पवेदनस्यैव
 बोधस्वरूपत्वादन भवाभावो विदितस्याप्यनुभवा भावप्रसंगा बोधानुभवो वक्ष्यमंगीकर्तव्य इति सोपहासमाह ॥ १९ ॥

सर्वेति वेद्यं तत्सर्वं नारणस्तस्यास्ति वेदिताः ॥ विदिता विदिताभ्यां तद्वत्त्वो धस्वरूपकम् ॥ १८ ॥
 बोधेऽप्यनुभवो यस्य न कथं न जायते ॥ तं कथं बोधयेच्छास्त्रं लोहं नरसमाकृतिम् ॥ १९ ॥
 जिह्वामेस्ति न मे सुक्ते लज्जायै केवलं यथा ॥ न बुध्यते मया बोधो बोधव्य इति तादृशि ॥ २० ॥

बोधेऽपीति यस्य संदस्य बोधेऽपि घटादिस्फुरणारूपेऽप्यनुभवः साक्षात्कारकं थंवनकथमपि न जायते नोत्पद्यते न नरस
 माकृतिं नरसमानाकारं लोहं लोहं वज्रं मृगं शस्त्रं कथं बोधयेत् न कथमपि बोधयेदित्यर्थः ॥ १९ ॥ ॥ बोधो न बुध्यते
 इत्युक्तिरेव व्याहतेति सदृशं तमाह ॥ जिह्वामेस्ति न मे जिह्वा भक्षी वानवेत्युक्तिर्भाषणं यथा लज्जायै केवलं लज्जाजननाय
 एव भवति न बुद्धिं मन्त्रापनाय जिह्वा विना भाषयानुपपत्तेः ॥ एवं मया बोधो न बुध्यते इति परं बोधव्य इत्युक्तिरपि ता
 दृशिलजाहेतरेव बोधेन विना तद्वत्त्ववहारसिद्धेरित्यर्थः ॥ २० ॥ ॥

पं. वि. अ.

25

भवत्येवं स वाचः प्रकृतमित्येषा पदे ब्रह्मावबोधोक्तिमायातमित्याकांक्षाह यस्मिन्निमित्ते लोकजगदित्यस्मीन यस्मिन् घटा
दित्यस्मिन् विषये बोधोक्तान् मस्मिन् तदुपेक्षते तस्य तस्य घटादिविषयेत्येषा पदे अनादरणे कृते सती यद्वोधमा
त्रं घटादिसर्वत्र अनुस्यूतं यत्स्फुरणमस्मिन् देवं ब्रह्मेत्येवं रूपाधी बधिवृत्तिनिश्चयो ब्रह्मादिवर्गतिरित्यर्थः ॥ २१ ॥
ननु घटादिविषयौ पेशया तदर्थानुभवस्य ब्रह्मावगम्यते चेत्कोशापेक्षविवेको निष्पद्यो जनः स्यादित्याशङ्क्य
ह्यणः प्रत्यग्रपताशानेन विल्लासं सा एहि वृत्ते तथा त्वावबोधोपयोगित्वान्न तस्यापि वैयर्थ्या मिताहः ॥ पंचकोशेति पंच

यस्मिन्नयस्मिन्नक्षलोके बोधस्तत्र दुपेक्षणे ॥ यद्बोधमात्रं तद्बुद्धेतेवंधीर्बुद्ध्यानिश्चयः ॥ २१ ॥
पंचकोशपरित्यागे साधिवोधावशेषतः ॥ स्वस्वरूपं सारवत्त्वाद्बुद्ध्यान्तं तस्य दुर्घटं ॥ २२ ॥
अस्तिनावत्तस्य नाम विवादविषयत्वतः ॥ स्वस्मिन्नपि विवादस्य प्रतिपादयको भवेत् ॥ २३ ॥

नांकोशानां भनमयादीनांपरित्यागे बुद्ध्या भनात्मत्वनिवयेरुते साक्षिरूपस्य बोधस्य भवशेषना साक्षिरूपो बोधस्य
स्वस्वरूपं स्वनिजं रूपं बुद्धिरेव स्यात् ॥ नन्वनमयादीनामनुभवसीधानां साक्षिभूतपरिशेषस्य साक्षिरूपं वाह ॥ अथान्यमि
तितस्य साक्षिबोधस्य सत्त्वं दुर्घटं दुसंकादमित्यर्थः ॥ २२ ॥ ॥ इधं दत्तमेवोपपादयंति मस्तीति स्वयं न
कदाच्यं स्वस्वरूपं साक्षिज्ञानां वैदिकानां ग्रामनेन नन्दलेखन कुर्यात् आह विवादेन स्वस्वरूपस्य विप्रतिपत्तिविष
ये वाभावादित्यर्थ विप्रत्यक्षमाह साक्षिरेव नान्यथा विप्रतिपत्तौ सत्त्वं नान्यथा विप्रतिपत्तौ क प्रतियोगि

75:

अनुसृत्य सत्त्ववादेवाः ॥ २३ ॥ ॥ अतएव अतिवर्धं वृत्ते वा सत्त्ववादिनः ॥
 अन्यस्यादृश्यांस्तु भावः ॥ २४ ॥ ॥ कुतस्त्वं नि ॥ २५ ॥ ॥ अतएव अतिवर्धं वृत्ते वा सत्त्ववादिनः ॥
 ते च ते अतएव अतिवर्धं वृत्ते वा सत्त्ववादिनः ॥ २६ ॥ ॥ केयं श्रुतिरित्यादि ॥ २७ ॥ ॥ अतएव अतिवर्धं वृत्ते वा सत्त्ववादिनः ॥
 तपयति न सति यद्विषयस्य सति तानि यात हि स्वयमेव वृत्तानि ॥ २८ ॥ ॥ अतएव अतिवर्धं वृत्ते वा सत्त्ववादिनः ॥
 ॥ २९ ॥ ॥ इदानीं प्राप्ता न स्वयमेव वृत्तानि ॥ ३० ॥ ॥ अतएव अतिवर्धं वृत्ते वा सत्त्ववादिनः ॥
 प्रश्नमुच्यते ॥ ३१ ॥ ॥ अतएव अतिवर्धं वृत्ते वा सत्त्ववादिनः ॥

स्वासत्त्वं न कस्मैचिदोच्यते विभ्रमं विना ॥ अतएव अतिवर्धं वृत्ते वा सत्त्ववादिनः ॥
 ॥ ३२ ॥ ॥ असद्वृत्तेति चेदस्वयमेव भवेदसत् ॥ अतोऽप्यमा भवेद्यत्वं स्वसत्त्वं त्वमुच्यते ॥
 ॥ ३३ ॥ ॥ कीदृशं हि तिसृषु रीतिना स्ति न त्री ॥ यदनीदृशं तदकं च
 तत्स्वरूपं विनिश्चिनु ॥ ३४ ॥ ॥ अभावाविषयस्तीदृकपरोक्षतादुच्यते ॥ विषयी
 नाविषयस्त्वत्वात्परोक्षता ॥ ३५ ॥ ॥ त्वं न दनं गीकारे भ्रमत्वमिति सत्यमीदृकाद्यं
 ॥ ३६ ॥ ॥ न हि प्रतिज्ञा मात्रेणार्थसिद्धिरित्याशङ्क्य ईदृशं क्लृप्तशब्दयोरप्यभिधानस्य द्वायात्त्वमुपपादयति ॥
 अभावाविषयस्त्वत्वात्परोक्षता ॥ ३७ ॥ ॥ अभावाविषयस्त्वत्वात्परोक्षता ॥ ३८ ॥ ॥
 एतन्न स एव ज्ञानविषयत्वाभावात्तद्वत्त्वं स्वतो नैव परोक्षत्वाभावात्तद्वत्त्वमिति ॥ ३९ ॥ ॥

[illegible]

सर्वबाधेन किं विवेच्य म किं विन्न देव न न ॥ भाषा सुवात्र मिथ्ये निर्वधेना बधस्ति हि ॥ ३१ ॥ ॥ भनस
व श्रुति बाधं बाधित्वा शेष यत्पद ॥ स एष नेति नेत्यान्ते न चान्तिरुपन ॥ ३२ ॥ ॥ इदं
पंतु यश्चावन्न त्यक्तं राकते खिलं मू ॥ भगवो मुनिदं रूपं स ज्ञात्वा बाधवर्जित ॥ ३३ ॥ ॥ सिधुं
हृणिसत्पत्वं ज्ञानं तत्परे रित मू ॥ स यमेवानुभूतिवर्षदि त्वादि वचनैः स्पृष्ट मू ॥ ३४ ॥ ॥

[illegible]

३
पं. ३०. ३१
३०

ननु सत्त्वान्नान्नस्योरात्मनि सिद्धे प्यानेनैव न घटेन-ब्रह्मण्यपि तस्यासिद्धे रित्यागो कावुश्रुतितावं न साधयति-नव्यापित्वादि-नित्येतिभुं सर्व
गतं सुखं भोगं काशवस्तुवत् सर्वगतं नित्यं-नित्यो नित्या नो वेतेन श्वेतानां-इदं सर्वं यदयमात्मा सर्वं ह्येतद्ब्रह्म-ब्रह्मेवेदं सर्वं सित्पादि-भ्रति-बुद्ध्या
पित्वा नित्यं सर्वं तत्त्वप्रतिपादनाद्ब्रह्माण्डविधमप्यात्मानं देशकालवस्तुवत्परिच्छेदराहित्यं मभ्युपेतव्यमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ॥
न केवलं भुनेः किं अति तोषिण्याह-देशकालेतिपरिच्छेदहेतुनां देशकालान्य-वस्तुनां माय-याकल्पित-त्वावगंधर्वनगरादिभिर्गर्भिते

नव्यापित्वादेशतो नो नित्यत्वा नापि काल नात् ॥
न वस्तुतोपि सार्वत्त्यादानंदं ब्रह्मणी स्थिधात् ॥ ३५ ॥
देशकालान्यवस्तुनां कल्पितत्वाच्च माययात् ॥
न देशादिकृतो नोक्ति ब्रह्मान्यं त्वं स्फुटं तत् ॥ ३६ ॥
सत्यं ज्ञानमनं त्वं यद्ब्रह्म तद्वस्तु तस्य तत् ॥

वनदेशादिभिः कृतः पारमार्थिकः परिच्छेदोद्बुद्धिसंभवति यतः अतोद्बुद्ध्यात्मानं तावच्च भवेत्-नदेतस्य मया तावुलैव ब्रह्म त्वैवा
त्र ह्येवं न विविक्तिस्य नित्योत्पत्त्यस्यैव न सितो देवो ब्रह्म भवति-अयमात्मा बुद्धेः त्वादिभिरात्म-नो ब्रह्म भेद-प्रतिपादनात् स्यात्पात
त्वं सिद्धमिति-तात्पर्यम् ॥ ३६ ॥ ॥ ननु जडस्य जगत्तत्त्वोपि तत्त्वेन ब्रह्मण-परिच्छेदकत्वा-भावेपि वस्तुन्यो जीविभ्यो रस
संभवात्-तत्र परिच्छेदकत्वेनातत्त्वबुद्ध्या जगत्तत्त्व-संभवात्-काव्योरात्मनि सिद्धे प्यानेनैव न घटेन-ब्रह्मण्यपि तस्यासिद्धे रित्यागो कावुश्रुतितावं न साधयति-नव्यापित्वादि-नित्येतिभुं सर्व

७८

ईश्वरेणापिजिवेनसृष्टं विविच्यते॥विवेके सतीजिवानहेयोबंधरूपतिभवेत्॥ १॥मायातुप्रकृतिविंद्याना
यिनंतुमहेस्वरम्॥समायिसृजतित्याहुः॥श्वेताश्वतरशाखिनः॥ २॥आत्मावाइदमग्रेधूत्सईक्षतसजादूति॥सं
कल्पेनासृजेधोकात्सरुतानितिबहुधाः॥ ३॥खवाविग्रजलोर्क्यध्वनदेहात्रमादमी॥संभूताब्रह्मरास्त
स्मादेतस्मादात्मनोखिलाः॥ ४॥

[illegible]

वनेन जगन्मयं तुल्यं विराहेत्यर्थः ॥ ४॥

४
पं. ६. ध.

३२

॥ ५ ॥ द्वाद्योपेधिब्रह्मराखजगत्सत्त्वं भुतमित्याह । इदमोदिति । सदेवसोम्येदमग्रासीदेकमेवाद्वितीयमित्यसिद्धमिति योब्रह्मोपक्रम
मतदैक्षतवद्रूपं प्रजायेयेति तत्रेजाऽसृजतेतादिनोदस्यैवैशरायूककंतेजोवत्तत्त्वमभिधायतेषां भूतानां त्रीण्येव बीजातिभवति
आउजजीवमुदिजमीत्यादिनाऽऽमादिशरीरनिर्मान्त्वं वसामगावर्तायं मर्थः ॥ ६ ॥ ॥ तत्रैकोमनिवचनितदसत्तयथा मुदी प्रातः प्रातः कदि
स्फुलिगाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरुणाः । तथाऽऽभयदिविधाः सोम्यभावाः प्रजायन्ते तत्रैव विद्यमानाः शरशब्दव्याघ्रशृङ्गाजगदुत्पत्तिः । अथ तद्व्याहृतिः
स्फुलिगादिति ॥ ७ ॥ सर्ववृहसारमकेषां पावतशब्दव्याहृतिरुक्तमसत्तयथाऽऽमादिशरीरनिर्मान्त्वं वसामगावर्तायं मर्थः ॥ ६ ॥

वद्रूपमहमेवान्तः प्रजायेयेति कासनः ॥ तपस्तप्रासृजत्सर्वजगदिता हतैतिरिति ॥ ५ ॥ इदमये सदेवासीद्ब्रह्मा
यतदैक्षत ॥ तेजो-वत्तां जादिनिसृजते वसामगाः ॥ ६ ॥ विस्फुलिगा यथावहे जीयन्ते शरतस्तथा ॥ विवि
धाश्चिज्जाऽभावा इत्याधर्वशिकिभृतिः ॥ ७ ॥ जगदव्याकृतं पूर्वमासिद्धक्रियताधुना ॥ द्रष्टव्यं नामरूपाभ्यां
विराडादि व्युत्पद्यते ॥ ८ ॥ विराटमनुर्नेरागावः खराश्वजयस्तथा ॥ पिलिकावधिदुंदुभिति वाजसनेयिनः ॥ ९ ॥
कृत्वाकयांतरं जैवदेहे प्राविशदिश्वरः ॥ इति ताः भुतयप्राहर्जवत्वाद्यासाधारणार्तिः ॥ १० ॥

रूपमिति काकोनसुकेः पुरीकस्य सनामरूपत्वेनाव्याकृतशब्दव्याहृतिरुक्तमसत्तयथाऽऽमादिशरीरनिर्मान्त्वं वसामगावर्तायं मर्थः ॥ ६ ॥
रात्रादियुस्थूलकार्येषु स्पष्टतवत्तद्विदमये तर्हि नामरूपाभ्यामेव क्रियन्ते सोनामायमिदं रूपमिति वाक्यनाभिहितानेव विराटमनुर्नेरागावः
सुरूपविधद्व्यादिनाख्ययदं किं वमीथुनमापिति काकोनसर्वमरुजते यतेजदृशिता इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ॥ ३ ॥ उदाहृतानि भुतिभिरुक्तं तत्रैव विराटमनुर्नेरागावः
तैरसोजीवरूपे रात्रवैशोप्यभिहित इत्याह ॥ कृत्वेति ॥ भुतयप्राहर्जवत्त्वं सत्तयथाऽऽमादिशरीरनिर्मान्त्वं वसामगावर्तायं मर्थः ॥ ६ ॥
तस्याहर्जीवत्वमिति आसादिनां स्थामित्वेन देवकलेनाभावात् ॥ १० ॥

३६

ननु न सप्तक सज्जनैः मर्थे मिमांशं कथं तद्विनि शोष्ये कमस्य साधारणं चे देवान्माजयन्ती ग्यात्मनेकु रूतपशुम्
एकं प्रायश्चित्ति वाक्यं नोक्त इत्याह ॥ मर्त्यान्मिति विनियोजनमुक्तमिति शेषः ॥ १५ ॥ तानि सप्तानि रु कमस्य साधारण
मिती दमेवास्पत साधारणमन्त्रं यदि दमद्यत इत्यादिना यमात्मा वाङ्मनो मयः प्राण मय इत्यंतेन वाक्यं मंदर्भेतां चान्
नकंडिकाद्यय रूपेण दर्शिता नीत्या हवी ह्यादिकमिति ॥ १६ ॥ ननु कस्य प्राप्ता नो जगदेतः साति तेने श्वरनिर्मितत्वाज्जी

वी ह्यादिकं दर्शयू र्णामासौ श्रीरंतथा मनः ॥ वाक्यं प्राण श्वेति सप्तत्वमन्त्राना मवगम्यता
म् ॥ १६ ॥ ईशेन यद्यप्येतानिर्मितानि स्वरूपतः ॥ तथापि ज्ञानकर्मभांजीवोकापीत्त
दन्तताम् ॥ १७ ॥ ईशकायं जीवभोग्यं जगद्वाभ्यां संमन्वितम् ॥

वनिर्मितत्वाज्जीवनिर्मितत्वाभिधानमयुक्तमित्याशंक्यत्वरूपस्येश्वरनिर्मितत्वेपि मोक्षत्वाकारस्य जीवनिर्मितत्वा
नैवमित्याह ईशेनेति ज्ञानकर्मभां ज्ञानं विहितं प्रतिषिद्धं देवतापरयोषिदादिविषयभ्यां तं कर्मनिविहि
दिरूपं प्रातेभिर्द्वहितादि रूपं ताभ्यामित्यर्थः ॥ तं ज्ञानं तेषां जीव्यादिप्राणादीनां स्वभोगोदकदृष्ट्या त्वमिति ॥
॥ १७ ॥ इति पुंस्तं सवत्तं जितवाह ईशकायं जीवभोग्यं जगद्वाभ्यां संमन्वितम् ॥

वाभ्यां संवदमि त्यर्थः ॥ एकस्योभयसंबंधे दृष्टांतं ह्येव जन्मनि ॥ १८ ॥ ईशानो ॥ गेनं गितं निमित्तं तद्वत्तु ॥
आह मायेति ॥ १९ ॥ नन्वीश्वरस्य बुद्ध्या स्वस्वपातिरिति ॥ योग्यताकारस्य बुद्ध्या जीवे न स ज्ञाते इत्याशङ्क्या ॥
ईशानिमित्तेति ॥ एकस्मिन्नेव विषयेव ऊर्ध्वोभोग उपलभ्यमानस्तस्य योजकभोग्याकारभेदं गायतात्यर्थः ॥
ननु सति भोगभेदे भोगभेदः कथं येन स एवनालीत्याशङ्क्य दृष्टमानतामेव मित्याह ॥ हृष्यतीति ॥ ह्यो मतापचयः ॥

पितृजन्माभर्तृभोग्या यथा योषि नृपेष्वातां ॥ १८ ॥ मायावृत्त्यात्मको हीशसंकल्पः साध
नं जनौ ॥ मनोवृत्त्यात्मको जीवसंकल्पो भोगसाधनं ॥ १९ ॥ ईशानिमित्तमस्यादौव
स्तन्येकविधोऽस्ति ॥ भोक्तृधीवृत्तिना नात्वा तद्भोगो वरुषेष्वाते ॥ २० ॥ हृष्यत्येकोन
शिनश्चाक्रुध्यत्यन्यो ह्यलाभतः ॥ पश्यत्येव विरक्तो न हृष्यति न कुप्यति ॥ २१ ॥ प्रि
योऽप्रिय उपैक्ष्यत्येकाकारमणिगास्त्रयः ॥ सृष्टा जीवैरिशसृष्टं रूपं साधारणं त्रिषु ॥ २२ ॥

लं द्वा हृष्यति ॥ अन्यस्तथा विधस्तदलाभात् कुप्यति ॥ अत्र भगौ विषये विरक्तस्तत्तं मणिं पश्यत्येवलाभात्ताभ
निमित्तकौ हर्षक्रोधौ तत्रा मोतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ केने भोगभेदोपरक्तजीवसृष्टा आकारभेद इत्यत आह ॥ प्रिय इति ॥

मतिनिष्ठाः प्रियताप्रियत्वे ये क्षयत्वलक्षणा आकारभेदाः जीवैः स एषः प्रियताप्रियत्वेऽनन्तं यन्मतिरु-
च्यत दीश्वरनिर्मितमित्यर्थः ॥ २२ ॥ उक्तं जीवस्य साकारभेदमुदाहरणं तरेण स्पष्टं यतिः भाव्येति नानां दाभन्ति भगिनी
माता देवपत्नी प्रतियोगिधिया भन्ति श्वशुरादिलक्षणा प्रतियोगि गोवरया बुद्ध्या तेन दये क्षयेत्यर्थः ॥ २३ ॥ न
नु योषिद्विषयाणि भाव्यस्तु वेत्तादिता नात्येव भिन्ना न्युपलभ्यन्ते ननु तद्विषय भूता या योषितस्वरूपे भेदो दृश्य

भावास्तुषाननां दावयातामानेत्यनेकधा ॥ प्रतियोगिधिया योषिद्विद्यते न स्वरूपतः ॥ २३ ॥
ननु ज्ञानानिभिद्यन्ता साकाररूपनभिद्यते ॥ योषिद्विषयति शयो न दृष्टो जीवनिर्मितः ॥ २४ ॥
मैवं मांसमयी योषिक्का विदन्ता मनो मयी ॥ मांसमय्या शुभे देविभिद्यते हि मनो मयी ॥ २५ ॥
भांति स्वप्नमनो राज्यस्मृतिश्च सुमनो मयम् ॥ जाग्रन्माने न मे यस्य मनो मयतेति वेत्तः ॥ २६ ॥

तेऽतः प्रतियोगिधिया योषिद्विद्यत इत्युक्तं मूयुक्तमिति शङ्कते नन्वेति ॥ २७ ॥ ज्ञानवैलक्षण्यस्य
वैलक्षण्या विना भूतत्वाज्ज्ञेयाकारभेदो गीकार्यस्य तेत्याशयेन यद्विहरति मैवमिति मैवमिति ॥ २८ ॥ न
नु मांसादि स्थलेषु विषयाभावान्न तत्र तत्त्वमयि मयि प्रमिति स्थले न तदनुषण-
नः सत्त्वादिति शङ्कते भोतीति सत्त्वादिभ्यो यद्विहरति मैवमिति मैवमिति ॥ २९ ॥

ममिति स्येते वाह्यविषयसत्त्वं मनीकलेने इति विचार्य कथं न हितं द्विषयस्य यत्नं मयत्तु मुख्यते इत्यतः गृह
मानेनिति. माने विषयाकृतिस्तत्र मयत्तु न गतं संवत्सात्. न चिदं स्वकपीलकल्पितमिमांशं कथा इ
माष्येति ॥ २७ ॥ तत्र तावद्वाच्यं कारवचनमुदाहरति. मूषेति. यथा पुनं तां मूषायां सिकं सन्तानं भंज
यते तत्समाता कारव. इवति. तथा रूपादीनि विषयान् व्यापुषावन् विषयीकुर्वन् विज्ञं कुर्वन् मवश्यं तन्नि

वाढमानेन मेयेन योगात्साद्विषयाकृतिः ॥ भाष्यवार्तिककाशभा मयमर्थ उदीरि
तः ॥ २७ ॥ मूषासिकं यथा तां संतन्नि भंजायते तथा ॥ रूपादीन् व्यापुर्वर्जितं तन्नि भंज
यते कुर्वन् ॥ २८ ॥ व्यंजको वा यथा लोको व्यंग्यस्याकारनामियात् ॥ सर्वार्थव्यंजकत्वादी

मं दृश्यते इत्यर्थः ॥ २८ ॥ ननु तां मादेरग्निमं पकतिपुनस्य मूषा र्थिका श उ दृश्यते ॥ २९ ॥
निषिक्तस्य कठिनमूषाभिघाते न शोसापनो मूषाकाशपतां वापि बुद्धेरमूर्त्तौ या स्ता मादिविलक्षणया विषयमात्रा
वधिकृतस्तदाशयतिरिक्ता शं क्य दृष्टां तां तरमाह. व्यंजक इति. यथा व्यंजकः प्रकाशक आलोक आनयादि व्यंग्यस्य

द्योतककारतां आकारवतां इत्यान्वयात्. एवंहीरपि सर्वथैव संज्ञकत्वात् सकलप्रदार्थप्रकाशकत्वात् अ
र्थकारा अर्थस्य साकार इवाकारो यस्य सा तथा प्रदृश्यते प्रकर्षणोपलभ्यते इत्यर्थः ॥ २८ ॥ इदानीं वार्तिक
कारवचनमाह ॥ मातुरिति. मातुः साधिका ननु बुद्धिस्थविदाभासरूपा त्वमातुर्मानाभिनिर्निष्पत्तिर्मानु
स्य साभासांतः कणाद्वर्तिरूपस्य अभिनिष्पत्तिरुत्पत्तिर्भवतीति शोध्यः ॥ निष्पन्न उत्पन्नतमानं भेदप्रमे

मातुर्मानाभिनिर्निष्पन्नं भेदितम् ॥ मेयाभिसंगतं तत्र मेयाभत्वं प्रदृश्यते ॥ ३० ॥
सत्येवंविषयोऽसौ सौम्यधीमयो ॥ मन्मयो मानमेयः सा साधिभास्या
नुधीमयः ॥ ३१ ॥ अन्यथापि रेकाभ्यां धीमयो जीववं धक्कन् ॥ सत्यस्मिन् सुख
दुःखे सत्यस्मिन् संति न द्वयं ॥ ३२ ॥ ॥

यंप्रमेयं घृणादिरूपं सति प्राप्नोति. किं व. तमानं मेयाभिसंगतं प्रमेयेण संवर्ध सत्यमेयाभत्वं मेयस्य भा
भाय स्य तन्मेयाभतस्य भाव ज्ञत्वं मेयसमानाकारतां प्रपद्ये प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ भवत्वेवं प्रकृते वि
यातमित्यत आह. सत्येवमिति. ननु मन्मयो मानमेयः सत्येवमिति न ताग्रहानुपपत्तिरिति चेन्न

उक्तं
३५

हकांतराभावात्तामिद्विरेवेत्याशंक्यग्राहकांतराभावात्तदर्थः ॥ ३० ॥ अतः यद्विरेवेत्याशंक्यग्राहकांतराभावात्तदर्थः ॥
यः साक्षिभास्य इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ भवत्वेवंद्विविधं दैतमत्र कस्य हेतुत्वेकस्य हेतुत्वेन न ज्ञायते इत्याशंक्यजीवस्य हेतु
त्वंमित्यभिप्रेत्य तस्य वंधहेतुत्वं दर्शयति. अन्वयेति. अत्र यद्यतिरेकादेव दर्शयति. सत्यमित्यिति. अस्मिन् जीवस्य
मानसप्रपंचे सति विद्यमाने सुखदुःखे लभतः असति तु तस्मिन् सुखदुःखं न लभतः इति तदर्थः ॥ ३२ ॥ न नूतनं

असत्यपि च वा ह्यर्थे स्वप्नादौ वध्यते नरः ॥ समाधिमुप्तिमूर्च्छासु सत्यप्यस्मिन् वध्यते ॥ ३३ ॥
दूरदेशगते पुत्रे जीवत्येवात्र तत्पिता विप्रलंभकवाक्येन मृतं मत्वा प्रशेदिति ॥ ३४ ॥ मतेपि
तस्मिन्वात्तवामश्रुतायां न शेदिति ॥ अतः सर्वस्य जीवस्य वंधकत्वात् न संजगत् ॥ ३५ ॥

यद्यतिरेको वा ह्यर्थविषयो किं न स्यात्तामित्यत आह. असत्यपि वेति. न शेमनुष्याः ॥ एतदुपलक्ष्य शास्त्रेणामपि. स्वप्ना
दौ स्वप्नस्य आदिकाले वा ह्यर्थे न कले योषिदादौ प्रतिकले व्याघादौ पारमाथिके ॥ येन सत्यपि अविद्यमानेपि वध्य
ते सुखदुःखाभ्यां युज्यते ॥ समाध्यादिषु तु अस्मिन्वा ह्यर्थे सत्यपि न वध्यते न सुखदुःखादिभाग्यवति. अतस्तद्विषयावत्त्व
यद्यतिरेको न स इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ मनोमयप्रपंचस्य वंधकत्वेन त्वयद्यतिरेकादुदाहरणे न स्पष्टयति. दूरदेशमिति साधनः ॥

३६

देशान्तरं प्राप्ते पुत्रे तत्र जीवन्नेव सति नृत्तं स्वर्गहे स्थितं तत् स्यापि ताविप्रलंभकस्य मिथ्यावचनैः परवचकस्य तु श्रीमन् इत्येवं
कृपेण वा कोन स्वपुत्रं मृतं कल्पयित्वा प्रकृषेण शोदनं करोति तस्मिन्नेव पुत्रे तत्रैव कल्पने विनश्यति वा त्तयाम् नु तायां सत्यं
न शोदनं करोति कलितमाह अत इति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ धीमयस्य जगतो बंध हेतुर्वागीकार इति धार्थ्यपलापादपक्षिज्ञानापादः स्यादिति
निश्चयं करोति विज्ञानेति परिहरति न हृदीति यद्यपि मानसप्रपंचस्यैव बंधहेतुत्वं तत्तथापि तदेतुत्वेन वा धार्थ्यस्यापि तत्

विज्ञानवादे वा धार्थ्यवैयर्थ्यात् स्यादि हेति चेत् ॥ न हृद्याकारमाधातुं वा ह्यस्या
पेक्षितत्वं तः ॥ ३६ ॥ वैयर्थ्यमस्तु वा वा ह्येन वारयितुमीदृमहे ॥ प्रयोजनम
पेक्षंते न मानानीति हि स्थितिः ॥ ३७ ॥

कारान्न विज्ञानवादे प्रसंग इति भावः ॥ ३६ ॥ ननु न हृद्याकारसमर्पणं यवाद्यपदार्थोपेक्षा लीयः ॥ पूर्ववर्तमानस्य
प्रपंचसंस्कारस्यैवोत्तरोत्तरमानसप्रपंचहेतुत्वोपपत्तेरिति तावत्कारो हि शब्देन तदंगीकरोति तदेव विज्ञानं
विज्ञानवादात्को भेद इत्यत आह वाद्यमिति विज्ञानवादिने वा विज्ञानं तदर्थं सगम्यमानं तदर्थं सगम्यमानं
प्रयोजनसूत्रत्वादभ्युपगमोपपत्तेरिति भावः ॥ ३७ ॥

विज्ञानमिति सत्यस्य लोकोक्तिर्वाच्यमिति
संभवः ॥ ३७ ॥

मानसं द्वैतस्य बंधहेतुत्वे तस्य मनोनिरोधो ध्यात्मकयोगेनैव न संभवति । तदा तस्य बंधनिवर्तकत्वात्पुनः । तिस्रः
तिशंकते बंधश्चेदिति ॥ ३८ ॥ योगेन किं द्वैतो ध्यात्मसात्कालिकश्च ते आत्मिको वेति विदित्युक्तं । अथ मंगीहृत्साधनं य
षयति तात्कालिकेति । ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ ज्ञात्वा शिवं शान्तिं मत्संतमेति । यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यति मा ॥ ३९ ॥

बंधश्चेन्मानसं द्वैतं तद्धीरो धेनुशाम्यति ॥ अभ्यसेद्योगमेवातो ब्रह्म ज्ञानेन किं वद ॥ ३९ ॥
तात्कालिकं द्वैतं शांता वप्यागामि जनिष्यत्ययः ॥ ब्रह्म ज्ञानं विना न स्यादिति वेदांतद्विंदिमः
॥ ३८ ॥ अनिदृते पीशुः सृष्टेर्द्वैते तस्य मृषात्मताम् ॥ बुद्ध्या ब्रह्माद्वयं वो दुःशक्यं वल्लेख्य
वादिना ॥ ४० ॥

तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यां तो भविष्यतीत्यादि श्रुतिषु अन्यथंतिरेकाभ्यां ब्रह्म ज्ञानं देवबंधनिवृत्तिरभिधीयते इति भा
वः ॥ ३८ ॥ ॥ ननु बाह्यद्वैतनिवृत्तिमंतरेणाद्वितीयं ब्रह्म ज्ञानमेव नौ दीयादित्याशंक्य तन्निवारणाभावेऽपि तस्य नि
ष्ठात्वं ज्ञानादेव पारमार्थिकमद्वैतं वो दुःशक्यं ने इत्याह । अनिदृते पीति ॥ ४० ॥ ॥

नृद्वैतमवात्तज्ञानमवैतज्ञानप्रयोजकमपि नृत्तनिवारणमेवेत्युभितिवेशमानंप्रत्याह. प्रलय इति. प्रलये प्रलयावस्था
 यातनि नृत्तौ तस्य द्वैतस्य नि नृत्तौ सत्यां नृविरोधि द्वैताभावेपि अ द्वैतज्ञानविरोधित्वेन नृभव दमि मन्तस्य द्वैतस्य निवार
 शो सत्यपि गुरुशास्त्राद्यभावतः गुरुशास्त्रादिरूपस्य ज्ञान साधनस्याभावाच्चेतो र द्वयं वस्तु बोधुं शक्यं नृभवति. अ
 तस्तन्निवारणमप्रयोजकमिति भावः ॥ ४१ ॥ तथापि सति यै ते कथमवैतज्ञानमिच्छां कृत्वा ह. अवोक्षकमिति ॥ ईश्वर

प्रलये तनि नृत्तौ नृगुरुशास्त्राद्यभावनः ॥ विरोधि द्वैताभावेपि नृशक्यं बोधुं मद्दय
 म् ॥ ४१ ॥ अवाधकं साधकं च द्वैतमीश्वरनिर्मितम् ॥ अपनेतुं मशक्यं वेत्ता सां द्विष्य
 ने कुतः ॥ ४२ ॥ जीवद्वैतं तु शास्त्रीयमशास्त्रीयमिति द्विधा ॥ उपाददीतशास्त्रीयमातत्त्वस्या
 वबोधनात् ॥ ४३ ॥

रनिर्मितं द्वैतमवाधकं. तन्मवात्तज्ञानेन नृद्वैतमज्ञानोत्पत्तेरुक्तं वा त. वाधकं च. गुरुशास्त्रादिरूपस्य तस्य ज्ञान
 साधनत्वात्. आकाशादिरूपं द्वैतमस्याभिरूपने तु नृशक्यं वेति हेतोस्तद्वैतं आकाश. कुतः. शास्त्रादिष्यते इत्यर्थः ॥
 ४२ ॥ इदानीं जीवस्य द्वैतविभजने जीविति. किं द्विविधमपि तद्वैतं नृवेत्तव्याह. उपाददीत इति. आतत्त्व
 वबोधनात्. तत्त्वस्यावबोधनात् नृमि. यथा ॥

गङ्गा

३१

किं न च्छास्त्रीयं चैतमित्याकांक्षाया माह. आत्मोत्पत्तिः प्रकृत्या विद्यमानः ॥
मानसं जगदिदं तथी ॥ नवा तत्त्वस्यावबोधनादि सुक्तं मनुष्यवत्तमाह प्रेरणामनेः कालं नयेद्दधानुवितं ये तु क्त
त्वादित्याशंक्या ह. व. च इति. तत्त्वेव स्मात्मेक्यजाक्षणे साक्षात्कृते सूतीत्यर्थः ॥ तर्हि आसुप्तेरिति वाक्यस्य
कागतीरिति चेत्तदद्यान्नावसरं किं विष्णो मादीनामनागपीति पूर्वार्धे का मा च वसरप्रदानस्य निमित्तत्वा

आत्मबुद्धिविदारख्यं शास्त्रीर्यमानसं जगत् ॥ बुद्धे तत्त्वे तच्च हेयमिति श्रुत्यनुशासन
म् ॥ ४४ ॥ शास्त्राण्यधीत्य मेधावी अभ्यस्य पुनः पुनः ॥ परमं बुद्ध्या विज्ञाय डत्कावता
त्वथोत्पद्येत ॥ ४५ ॥ ग्रंथमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतमरः ॥ यत्कालमिव धान्याधी
त्यजेदुत्पन्नमशेषतः ॥ ४६ ॥ तमेव धारो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत वा ह्यतः ॥ नानुध्याया
द्वहेच्छदान्वावो विग्लापनं हितम् ॥ ४७ ॥ ॥

तत्परत्वेति वदामा अतो न काप्यनुययनीरिति भावः ॥ ४४ ॥ ॥ तत्त्वबोधे मन्त्रकालं तदेव यत्प्रतिपादनपरा
श्रुतीनां हरिणा शास्त्राणीति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ॥ ॥ ॥

तमेवैकं विजानीतेत्यनेनमेवैकं जानथ आत्मानमस्या वा बोविमुंचथ अमृतस्यैष स्येनुरिति श्रुतिरर्थतः
 षष्ठिताः तमेवैकं विजानीतेति ॥ ४८ ॥ अश्रोशोयस्मापि द्वैतस्यावांतरभेदमाहः अशास्त्रीयमिति. द्विधे
 ति द्विविधमपि क्रमेणोदाहरति. कामेति. इतरमं दमित्यर्थः ॥ ४९ ॥ किमनयोः शास्त्रीयद्वैतस्येव तत्त्वबो
 धोतरकालमेव हेयत्वं तन्नेत्याह. उभयमिति. पात्रि. वारं किमर्थमित्यत आह. बोधेति. तत्रालिङ्गमाह. शमइ

तमेवैकं विजानीत ह्यन्यावाबोविमुंचथायच्छेदादु. मनसी प्राज्ञ इत्याद्याः श्रुतयः स्फु
 टाः ॥ ४८ ॥ अशास्त्रीयमपि द्वैतं तीव्रं मंदमिति द्विधा ॥ कामक्रोधादिकं तीव्रं मनोरा
 ज्यं तथेतरं ॥ ४९ ॥ उभयं तत्त्वबोधात्मा कनिवार्यबोधसिद्धये ॥ शमः समाहितत्वं व
 साधनेषु श्रुतं यतः ॥ ५० ॥ बोधादूर्ध्ववत्तद्वेयं जीवन्मुक्तिप्रसिद्धये ॥ कामादिलेशवंधेन

ति. यतस्तत्त्वबोधात्मा कतयो हेयत्वं तत्तत् एव नित्यानि तावत्तु विवेकादिवृत्तज्ञानसाधनेषु मयैकाग्रतः समाहि
 त इति षडाम्नां शांतिसमाप्ती श्रुते इत्यर्थः ॥ ५० ॥ तत्त्वबोधात्मा द्विविधमिति यमिधानादुक्तं ॥ तत्त्वबोधात्मा
 यताम्यादित्याशंक्यह. बोधादिति उक्तमर्थं यतिरेकमुक्तेन इति. कामादिलेशवंधेन

स्यर्थः ॥ ५१ ॥

स्यर्थः ॥ ५१ ॥

स्यवयस्युक्तं ताजीवन्मुक्तत्वनिर्दिष्टं

४
प. द्वे-टी
३६

बुद्धं न सतत्त्वं न सतत्त्वं न स्वरूपं वृत्तयेन सकृद्येन सतत्त्वं न तद्वित् न स्य यथेष्टावरणं यदि स्यात्तर्हि अमुविमथरादिकमपि स्मृतं न च ततिश्रमो
न त्वं इत्येव न कोपि विशेषः सादित्यर्थः ॥ ५५ ॥ एतावता किं न मिथुमावदितमित्याशंका सोपहा समुत्तरमाह बोधादिति तत्त्वज्ञानोदयात्काकाम
क्रोधादिवीजदोषैस्तकक्रेशोभूत इदानीं तु सर्वलोकनिंदयापिस इति क्रोशद्वैराग्यमिति भावः ॥ ५६ ॥ नहि किं कर्तव्यमित्यत आह विद्वयाहेति
सर्वोत्कर्ष ईतुयतानवोस्तकामादित्यागाशंक्तेन सर्वधर्मविदुरा हादिसाम्यं मङ्गः किं नुकासादिलक्षणा सकलमनोदोषहानेन सवतनैर्दववत्युज
स्वयं नो भवेत्यर्थः ॥ ५७ ॥ नत्यागोपायमाह काभादीति का म्यदयः काम्याः कामनाविषयाः स्वगादयो येषां देव्यादीनां ते काम्या दयस्तेषां येषां का

बोधात्पुनरामनोदोषमात्रात्क्षिप्यमथावुता ॥ अशेषलोकनिंदा चेत्तु होतव्यवौ भवसू ॥ ५६ ॥ विद्वयाहा
दितुल्यत्वेमाकाशीस्तत्त्वविद्ववान् ॥ सर्वधीदोषसंत्यागात्ततैः पूज्यस्वदेववत् ॥ ५७ ॥ काम्यादिदोषवृद्धा
द्याः कामादित्यागहेतवः ॥ प्रसिद्धा मोक्षरास्त्रेषु तानन्विष्य सुखी भवा ॥ ५८ ॥ त्वत्त्वतो मेघ कामादिस
नोराज्येन का भतिः ॥ अशेषदोषवोजनक्षितिर्भगवतैरिना ॥ ५९ ॥ ध्यायतो विषयानुग्रहः संगलेषु
पमायते ॥ संगत्सं जायते कामः कामात्क्रोधो भिजायते ॥ ६० ॥ शक्यं ते तु मनो राजा निर्विकल्पस
माधितः ॥ सुसंपादः क्रमात्सोपि सविकल्पसमाधिना ॥ ६१ ॥

त्रित्यन्तं सानि शयत्वा इयस्तेषां दृष्टि रवत्तोकं न स्याद्येवाकोय स्वकयविवालेदिनां ते तस्मात्तेषां काम्यादयो गहेतो गभाणा
माह प्रसिद्धेति भवतु ततः किमायातमित्यत आह तानि नि ॥ ५८ ॥ ननु कामादीनां नर्थहेतुत्वात्तज्जुष्यते
त्वत्तथात्वात्तत्यागो नापेक्षित इति शंका ते त्वत्त्वतामिति ॥ ५९ ॥ ध्यायतो विषयानुग्रहः संगलेषु
परिहरति अशेषेति ॥ ५९ ॥ परंपरया न ॥ ६० ॥ शक्यं ते तु मनो राजा निर्विकल्पसमाधिना ॥ ६१ ॥

सोपि कृतं
शक्यं ते तु मनो राजा निर्विकल्पसमाधिना ॥ ६१ ॥
आह मसंसादिति ॥ ६१ ॥

४
पं.दे.१
४०

एवं निष्पत्तिकस्य विज्ञेयप्रारब्धकर्मणा विधेये सति न न्युतीकारोपायः कदाप्येषाया माह विधेय्यत इति भोगप्रदेन प्रारब्धकर्मणा बुद्धि
। कदाविद्धि भव्यते वन्न हि सा बुद्धिः स्यात् सदा यत्तदेव पुनरपि समाहिता स्यादित्यर्थः ॥ ६६ ॥ सदा विज्ञेयविधेयपरहितस्य ब्रह्मविज्ञेयमर्थ्यपरादि
कमित्याह विधेयपरति पारदर्शिनो वेदान्तपारंगता इत्यर्थः ॥ ६७ ॥ अत्रापि वासिष्ठे वाच्यमुदाहरति दर्शनादर्शनादर्शने इति यो ब्रह्मज्ञानाग्निन
ज्ञानाग्नीववहारद्वयेपरित्याग्य स्वयमहितीयचैतन्यमात्ररूपेणाश्रयतिष्ठते स स्वयं ब्रह्मैव न ब्रह्मविदित्यर्थः ॥ ६८ ॥ सफलं ह्येतद्विवेचन

गदा सा
विज्ञेय्यते केदाविद्धिः कर्मणा भोगिनी ॥ पुनः समाहितं स्वयं देवाभ्यासपारवान् ॥ ६६ ॥
विधेय्येयस्य नास्त्यस्य ब्रह्मविज्ञेयमनन्तते ॥ ब्रह्मैवायतिमिष्टाज्जर्मनयः पारदर्शिनः ॥ ६७ ॥ दर्श
नादर्शहितास्य यं केवलरूपतः ॥ यस्मिन् सुतिसत्तु ब्रह्म न ब्रह्म न विस्वयं ॥ ६८ ॥ जीवन्मुक्तेः
पराकाष्ठा जीवद्देता विवर्जनात् ॥ लभ्यते सावतो त्रेदमी शब्देता द्विवेचितं ॥ ६९ ॥
इति श्रीपंचदश्यां ह्येतद्विवेकः समाप्तः ॥ ४ ॥

मुपसंहरति जीवर्जन्मुक्तेरित्यागालप्रकारा जीवन्मुक्तेः पराकाष्ठ निरतिशया पर्यवसानभूमिः जीवद्देतस्य मनोमयस्य ब्रह्मवि
वर्जनात्परित्यागालभ्यते प्राप्यते अतः कारणादिर्न जीवद्देत ईशदेता न ईश्वरस्य ईशदेता हि विज्ञेयं विविधं पारदर्शिनः ॥ ६९ ॥
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीभारति तीर्थेण विद्वत्पुण्ड्रिकादिभिरुक्तं ॥

पंचदश्यां समाप्तः ॥ ४ ॥

अथ नवाश्रीभारती विचारः
स्वात्मैकत्वावगतिमिदं प्रसिद्धानां चतुर्णां
कगतेषु ज्ञानं वृत्तेति महावाक्ये प्रज्ञानशब्दात्
दं दर्शनयोग्यरूपादिकं ईश्वरे पश्यति प्रत्यक्षं वा
निराकरणं निरगम्यं ततः करणद्वयं तद्वत्तु ततो

येन सते श्रुतातीदं जिघृक्षित्वा क
करोति च ॥ स्वाद्य स्वाद्य विजानाति
तत्प्रज्ञानमुदीरितं ॥ १ ॥

यैव पूर्णं चानिर्गम्य तत्करणवत्पुण्यहितेन औपाधिकेन येन गंधजातं जिघृक्षितं चानिर्गम्य विद्वन्नेन वा करोति वा ज्ञानं
वाहति येन चानिर्गम्य तत्करणवत्पुण्यहितेन औपाधिकेन स्वाद्य स्वाद्य विजानाति भगवत्समुच्चयार्थं अवशक्यं तथा चोक्ता
तुक्ते सकलैर्देवैस्तत्करणवत्तु तदेव औपादिकं सिते देवैश्च प्रज्ञानमित्युच्यते इत्यर्थः । तनेन येन वा पश्यतीत्या
देः सर्वान्येवैतानि प्रज्ञानस्य ज्ञानं यानीत्यतस्वाद्यं धरवा का संदर्भस्यार्थः स सिद्धय दर्शितः ॥ १ ॥

प्रज्ञानं न कदापि भवति ॥ १ ॥
 आकाशादियुक्तं न कदापि भवति ॥ २ ॥
 कल्पार्थं संसिद्धं न कदापि भवति ॥ ३ ॥
 प्रज्ञानं न कदापि भवति ॥ ४ ॥

चतुर्मुखं देवेभ्यः प्रमत्तं न कदापि भवति ॥ १ ॥
 प्रज्ञानं प्रज्ञानं न कदापि भवति ॥ २ ॥
 तस्मिन् देहे विद्याधिकारिणि ॥ ३ ॥
 तस्मिन् देहे विद्याधिकारिणि ॥ ४ ॥

तस्मिन् देहे विद्याधिकारिणि ॥ १ ॥
 तस्मिन् देहे विद्याधिकारिणि ॥ २ ॥
 तस्मिन् देहे विद्याधिकारिणि ॥ ३ ॥
 तस्मिन् देहे विद्याधिकारिणि ॥ ४ ॥

बहिर्न-पूर्वोक्तः परमात्मनः तत्र भस्मिन्सहस्रं च
नपदद्वयसाप्तानाधिकरापलभ्यं जीववृत्तानां कदापि
जिगतस्पृशस्वप्नसीनिवाक्यस्याप्येकानां नायतन्यद्वयं
वाकोनसहस्रे-पुरास्वगनादिभेदशून्यं नामरूपरहितं यत्सदस्यं

स्वतः पराणां परात्मानं ब्रह्मशब्देन वर्णितं ॥ अ
स्मीत्येकपरात्मशब्देन ब्रह्म भवाम्यहं ॥ ४ ॥ य
कमेवा द्वितीयं संनामरूपविवर्जितम् ॥ स ह्ये
पुराधुनाप्यस्य तादृक्त्वेन दीतिर्यते ॥ ५ ॥ ओतुर्दे
हद्विधातीतं वस्तु ब्रह्म पदेरितम् ॥ एकता ग्राह्य
तेलीति तदेकमनुभूयताम् ॥ ६ ॥ ॥

विचारस्वांतमष्टांतिनिषेधेनैर्यत्रेतु श्रुताते इत्यर्थः॥ ५ ॥ ॥ त्वयदल आशार्थमाह-ओतितिति-ओनु भवणा धनुष्ठा नेन वाक्या
र्थप्रतिपन्न-देहेडिया नित्तंदेहेडियो पल जतस्थानारिररित्रयसा सितयात द्विलभरांसदस्तसदस्त्ववत्त्वंपदेहिते वा को गनेन त्वमिति
पदेन लक्षितमित्यर्थः। एतवाका स्थितासी निषेधेन तत्त्वपदसामानाधिकरणत्वं पदार्थद्वये कां शिष्यं प्रतिपद्यत्यत इत्यान आ ह।
एकतेति-सिद्धमर्थमाह। तदैकचित् तयोस्तज्ज्ञेयार्थयोरेकं प्रमाणमिति संकल्पं अनुभवतां मुमुक्षुभिरित्यर्थः॥ ६ ॥

[illegible]

यथाविन्नपदे दृष्टमवस्थानां वतुष्यं ॥ परमात्मनि विज्ञेयं तथा
वस्थावतुष्यं म॥ १ ॥ यथा धौनो घटितश्च लघुत्वात्तोरंजितन्यदा
विदंत र्यामि स दं त्रात्मा विराट्वात्मा तथेयं ते ॥ २ ॥ स्वतः शुद्धौ
धौनस्य घटितो न विलेपन ॥ ३ ॥ मया कल्ले लं स्पित स्यादजितो वर्ण
पर एतत् ॥ ४ ॥ स्वतश्चिदंत र्यामीति नुमाया वीत्सु स सु हितः ॥ स्व
त्रात्मा स्थलस्य श्मैय विराडित्युच्यते पर ॥ ५ ॥ ॥ ॥

किं तदित्युक्तं भाष्यं दृष्ट्वा न दार्ष्टान्तिकं योऽप्यवस्थावतुल्यं क्रमेणोद्दिशंति यथा धौ तदग्निधौ तोयति तोयां दितो रंजित इत्येवं प्रकारेण च तस्यो
ऽवस्था यत्र वित्रा पटेऽवतलभ्यते तथा परमात्मन्यपि विवितुः संतर्क्य मीमांसत्रात्मा विहास्तेन्यवस्थावतुल्यं यत्रोद्भवमिति न्यर्थः ॥ २॥ ॥ दृष्ट्वा तस्य
नाना अवस्थानां स्वरूपं क्रमेण व्युत्पद्यंति स्वत इति । अत्र भासु अवस्था समष्टौ स्वतोऽव्योतरसंविधिनिविनाशत्राधौ तदव्यवस्थे । अत्र न तेषां प्रो
दितः ॥ मयी मयैराकारैर्युक्तैरां दितः । यथा योऽप्येवरोपि दितो रंजितः स्यात्तस्यात् ॥ ३॥ ॥ दार्ष्टान्तिके यद्युद्वापयति स्वत इति परपरमात्मा
स्वतो मभ्यात कार्यरहितं तदव्यवस्थे माया योगादत्र यामि संप्रवृत्तं तद्वत् कार्यसमस्तिसमशरीरयोगात् सत्तात्मा यं वीरुत भूत कार्यर
मद्विस्थलशरीरोपाधी योऽद्विहाति ॥ ४॥ ॥

६
वि. १

तन्मयात्मन विप्रपद्यमानो यत्नेन साक्षात्तानि वित्राणि वक्रव्यानीत्यत्र आह ब्रह्मण इति अत्र परमात्मनि उन्नमाधमभावेन वर्तमानं ब्रह्मादि
सर्ववर्षं तत्वेन नात्मकं गिरिनद्यादिजगत्सर्वं च वित्रस्थानीयमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ॥ ब्रह्मादिजगत्तत्वेन न स्थानीयत्वे कारणं वेत्तुं ह्यत्र माह ॥
वित्रेति यथा वित्रेति विना नांमनुष्यादिशरीराण्यमेव गामावर्ण्येन वस्त्रविशेषासीत्यन्ते नैव शीताद्यनिवारकत्वाद्ब्रह्मात्माभासा
एव ॥ ६ ॥ ॥ दार्शनिकमाह यद्यपि त्रिस्वपरमात्मन्यारोपिता नां देवादीनां शरीराणामेव जीवरणमात्रं विदाभासा प्रत्येकं कल्पन्ते
न पर्वतादीनां तेषां तत्त्वत्वेन कारणमाह वक्रधेति तमीजीवा देवजीति यन्मनुष्यादिशरीराणां वक्रधासंसारंति न परमात्मा तस्यानि

ब्रह्मणाः सर्ववर्षंता प्राणिनोत्र जगत्सपि ॥ उन्नमाधमभावेन वर्त
नेपठवित्रपद ॥ ५ ॥ वित्रार्पितमनुष्णाणवस्त्राभासाः यथक्
॥ वित्राधारेण वस्त्रेण सदृशा इव कल्पिता ॥ ६ ॥ यथक् २ विदा
भासाश्चेतस्याधस्तदेहिनां ॥ कल्पन्ते जीवनामानो वक्रधासंसारं
ति ॥ ७ ॥ वस्त्राभासपिना वर्णा बद्धधाधारणा वस्त्रगान् ॥ वदंते तास्तथा
जीवसंसारं विगतं विदुः ॥ ८ ॥ वित्रस्थपर्वतादीनां ब्रह्माभासो न लिख्य
ते ॥ ९ ॥ स्थित्यस्य तिकादीनां विदाभासस्तथा न हि ॥ १० ॥ संसारः परमार्थोऽयं

वित्रेति विना
सर्ववर्षं
सर्ववर्षं

वि कालत्वादिप्रोक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥ ननु सर्वे वेदानि मोक्षोक्तिकोऽत्रात्मन एव संसार इति वदन्ति तत्र विचारणमित्याशङ्क्याह तात्मेव कल्पयामि
निसदृशं तमाह वस्त्राभासेति ॥ ८ ॥ गिरिनद्यादीनां तु विसृज्यमाना वस्त्राभासाः तद्वद्विषयगुणसदृशा इति त्रय्येति प्रबोधनाभावादिनिमित्तं
॥ ९ ॥ एतन्मात्रं न्यारोपितस्य संसारस्य ज्ञाननिर्वृत्त्यन्ति यद्येन च वक्रधेति शरीराणां वक्रधासंसार इति ॥ १० ॥

१६

विविधा विचारः सन्त्येवमिदं जगत् । विचारः सन्त्येवमिदं जगत् ॥ १० ॥
 विचारः सन्त्येवमिदं जगत् । विचारः सन्त्येवमिदं जगत् ॥ १० ॥
 जीवजगत्तु विचारः सन्त्येवमिदं जगत् । विचारः सन्त्येवमिदं जगत् ॥ १० ॥
 यारेण जीवजगत्तु विचारः सन्त्येवमिदं जगत् । विचारः सन्त्येवमिदं जगत् ॥ १० ॥
 सुप्रसूयः सन्त्येवमिदं जगत् । विचारः सन्त्येवमिदं जगत् ॥ १० ॥

आत्मनः सन्त्येवमिदं जगत् । विचारः सन्त्येवमिदं जगत् ॥ ११ ॥
 सदा विचारः सन्त्येवमिदं जगत् । विचारः सन्त्येवमिदं जगत् ॥ १२ ॥
 स यो वाचः किं नुतिथ्यानि श्रव्यः ॥ नो वेत्तु यन्मिह दौमुच्यतां जन्तोजनः ॥ १३ ॥
 योऽपि न ज्ञातुं शक्नोति श्रव्यः ॥ न जगत्तु विचारः सन्त्येवमिदं जगत् ॥ १४ ॥
 निदिष्टान् विचारजाः ॥ न जगत्तु विचारः सन्त्येवमिदं जगत् ॥ १५ ॥
 यरोऽज्ञानमेव न जगत्तु विचारः सन्त्येवमिदं जगत् ॥ १६ ॥
 यमज्ञानमेव न जगत्तु विचारः सन्त्येवमिदं जगत् ॥ १७ ॥

निरिक्तः जगत्तु विचारः सन्त्येवमिदं जगत् । विचारः सन्त्येवमिदं जगत् ॥ १८ ॥
 वधिमाह परोक्षः परोक्षेति ॥ १९ ॥ ॥ विचारः सन्त्येवमिदं जगत् । विचारः सन्त्येवमिदं जगत् ॥ १९ ॥
 दिति ॥ २० ॥ ॥ सन्त्येवमिदं जगत् । विचारः सन्त्येवमिदं जगत् ॥ २० ॥
 विमुच्यते तन्मासाकारः सन्त्येवमिदं जगत् । विचारः सन्त्येवमिदं जगत् ॥ २१ ॥

सन्त्येवमिदं जगत् । विचारः सन्त्येवमिदं जगत् ॥ २२ ॥
 सन्त्येवमिदं जगत् । विचारः सन्त्येवमिदं जगत् ॥ २३ ॥
 सन्त्येवमिदं जगत् । विचारः सन्त्येवमिदं जगत् ॥ २४ ॥
 सन्त्येवमिदं जगत् । विचारः सन्त्येवमिदं जगत् ॥ २५ ॥

ननु जीवन्ति किं कृत्स्नोति चेत्किमिति न प्रविशति साक्षात् तन्मोक्षं जीवन्ति न विदुः किं कृत्स्नोति चेत्
 तन्मोक्षं विदुः प्रविशति न विदुः किं कृत्स्नोति चेत् तन्मोक्षं विदुः प्रविशति न विदुः किं कृत्स्नोति चेत्
 यमिति ॥ २४ ॥ न नवयमेवाध्यावन्नेदस्यकारणरूपा विद्यावन्नवयमात्रं विद्यावन्नवयमात्रं विद्यावन्नवयमात्रं विद्यावन्नवयमात्रं
 यमिति ॥ २५ ॥ पूर्वोक्तस्य जीवन्त्या विद्यावन्नवयमात्रं विद्यावन्नवयमात्रं विद्यावन्नवयमात्रं विद्यावन्नवयमात्रं विद्यावन्नवयमात्रं
 लक्षयति न भवति न कृत्स्नोति न प्रकाशयति न विदुः किं कृत्स्नोति चेत् तन्मोक्षं विदुः प्रविशति न विदुः किं कृत्स्नोति चेत्
 वसन्मवे किं प्रमाणमिति न विदुः किं कृत्स्नोति चेत् तन्मोक्षं विदुः प्रविशति न विदुः किं कृत्स्नोति चेत्

जलवोम्राघटाकाशोयथा सर्वस्ति ऐहिकः ॥ न भा जीवेन रूतस्थः सोमो जात्यां स उच्यते ॥ २४ ॥ अ
 यं जीवो न कृतस्थं विनिनक्ति क्रियावनः ॥ अनादिरविवेको यं मूलमिद्येति गम्यताः ॥ २५ ॥ वृक्ष
 पावृक्षरूपो म्यां द्विधा विद्याव्यवस्थिता ॥ न भवति नास्ति कृत्स्नोति बुद्ध्यावदपि ॥ २६ ॥ अना
 ने विदुषा यत् कृत्स्नं न प्रवाधते ॥ न भवति नास्ति कृत्स्नोति बुद्ध्यावदपि ॥ २७ ॥ स्वप्रका
 शे कुतो कुतो विद्या न विना कथमावृति ॥ इत्यादितर्कजालानि खानुभूते ग्रसन्त्यसौ ॥ २८ ॥ ॥

मनस्यवक्ति अयमविधानुसमः न केवलमज्ञानं न भवमेव न भववक्ति न विदुः किं कृत्स्नोति न भवति कृत्स्नोति नावाभावने वा नु भूयवदंति
 अयमावृत्तानुभवः अनाद्यमयत्रानुभवः प्रमाणमिति भावः ॥ २७ ॥ ॥ ननु भवति ने भासन स्वप्रकाशत्वात् तस्मिन् विद्या नोपपद्यते
 तेजस्तिरिव योरिव विरुद्धस्वभावेन तयो संवधानुपपद्यते ॥ अविद्याभावे च तत्कृतमाह वरणां उक्तिरुपस्थात् तदेभावे च तन्मूलक
 स्य विशेपस्यासंभवः विशेषाभावे च तानेव निवर्तयानर्थस्याभावाज्ज्ञानवैयर्थ्यम् तत्र न न्यतिपादकं शास्त्रमप्रामाण्यं स्यादिति
 शक्ये तत्सर्वप्रवेक्ति न भव वाधितमिति न विदुः किं कृत्स्नोति चेत् तन्मोक्षं विदुः प्रविशति न विदुः किं कृत्स्नोति चेत् ॥ २८ ॥ ॥

वैकिरी

ननु तत्र तत्र कृतकविरोधेन भासात्वात् तत्र तत्र निश्चय इति शङ्कानुभव प्रामाण्यात् नभ्युपगमे केवलतर्कस्यातिशायकत्वस्यैव नभ्युपा
ननु तर्किकस्य तत्र निश्चयः कृपित्वादिना हस्तानुगत इति ॥ २८ ॥ ननु नुभवस्तत्र निश्चयकरवत् भाष्यनुभयमानस्य
यस्य साधनं तत्र तत्र तर्कभूयेत वा इत्याशङ्क्य ननु यत्नं सारौ वतर्कवर्णनीयौ न तद्विरोधेनेत्याहुः बुद्ध्या रोह इति ॥ ३० ॥
॥ को स नुभवो जननसारेण तर्कवर्णनीय इत्याशङ्क्य ननु यत्नं सारौ वतर्कवर्णनीयौ न तद्विरोधेनेत्याहुः बुद्ध्या रोह इति ॥ ३० ॥
इति ॥ ३१ ॥ तमेव तर्कमभिनीय दर्शयन्ति न च्चेदिति भविष्यावरणसाधनं कवेन न सत्येव न द्विरोधिते अविद्याप्रतीतिरेव एवमिति

स्वानुभूतावपि श्वसेन तर्कस्याप्यनवस्थितेः ॥ कथं वा तर्हि कं मन्यस्तत्र निश्चयमाप्नुयात् ॥ २८ ॥
बुद्धारोहाय तर्कश्चेदप्येतेन भासति ॥ स्वानुभूत्यनुसारेण तर्कितं मा कुतर्कतां ॥ ३० ॥ स्वा
नुभूतिरविद्याया माहृतौ च प्रदर्शिता ॥ अटकूटस्यैव न्यमवीरोधितीतर्कतां ॥ ३१ ॥ त
च्च द्विरोधिकेनेयमाहृतिर्ह्यनुभूयतां ॥ विवेकतु विरोधस्यास्तत्त्वज्ञानिनि दर्शयतां ॥ ३२ ॥
भविष्यावतकटवदहं ह्यययुताविनि ॥ भुक्तौ रूपवदध्वस्राविशेषाध्यासरवहि ॥ ३३ ॥
इदमंशस्य सत्यत्वं भुक्तिगं रूप इत्यने ॥ स्वयं त्वं वस्तुता चैवं विक्षेपेदीप्यते न्यगम ॥ ३४ ॥

निभावः तर्हि विद्यायां को वीरोधीत्यत आह विवेक इति द्विवेक उच्यते विवेकस्याविद्याविरोहिः कं त्वं कृदृष्टिमित्यत
आह तत्त्वज्ञानीति निजि ॥ ३२ ॥ एवं भविष्यावरणं दर्शयत्वा तत्रैव पाद्यासमाह भविष्यति ननु तत्र विद्यावद्वि कूटस्थे प
त्यता तन्माहोपि त्रिस्थुल्लभ्यतरीर स हि तत्र विद्याभासे विषुदायता इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ तत्रैव पाद्यासमाह भविष्यति ननु तत्र विद्यावद्वि कूटस्थे प
त्राध्याससाधो दर्शयन्ति इदमंशस्येति भुक्तिकायां स्थितं पुरोद्वेगं यदि त्वं विवेकतु विरोधिते न तद्विरोधिते न तद्विरोधिते न तद्विरोधिते
स्वयं त्वं वस्तुता चैवं विक्षेपेदीप्यते न्यगम ॥ ३४ ॥

७५

४५

विद्यानमस्त्येकं ज्ञेयं प्रस. ॥ १ ॥ कटे तदेदं नमो
 तस्वरूपमा किं न स्यादि निभाव ॥ ४७ ॥ ॥ तत्र
 स्वस्वमिव यः यमि त्वमहं सादि यनु वत्तमाने नमो
 राज्ञाधिकवृत्तिन्यादा तस्वरूपता नंद संभवते
 रवदोशो तः त्वमवत्तमाने सप्तम्यस्य त्वमवत्तमाने

तदेतदं ते त्रयि स्वस्वमिव त्वमहादिषु ॥ सर्वत्रानुगते तेन तयो रव्यात्मनेनम ॥ ४७ ॥
 ते आत्मन गुणते तेन ते दंते तान स्रयो ॥ आत्मत्वं नैव संभाव्यं सम्यक्ता देव र्था तथा ॥
 ४८ ॥ तत्रेदं ते स्वतन्त्रत्वं ताहंते परस्परं ॥ प्रतिबुद्धितया लोके प्रतिष्ठेनास्ति शं सय ॥
 ४९ ॥ अन्यताया प्रतिः बुद्धि स्वयं कूटस्थ इत्यज्ञा ॥ त्वं मायाप्रतियोगे यो ह मि न्यादिक
 स्थितः ॥ ५० ॥ अहंता स्वत्वयोर्भेदे स्याते दनयो र्भिव ॥ स्पष्टे पि नो ह मायं ता स कत्वं प्रति
 वेदिरे ॥ ५१ ॥

व्यवहारतिष्ठुमर्थं मनुवदंति तत्रे तदे इति तत्राप्रतियोगित्वं मिदं स्ताया त्रिदिदमिति त्वत्प्रतियोगित्वं मन्यत्वस्य सयम
 न्य इति त्वं ताप्रतियोगित्वं महताया त्वमहमिति लोके प्रतिबुद्धि त्वेन प्रयोगदर्शनात्प्रसिद्धमिति भावः ॥ ४८ ॥ भवत्वे
 वं लोके प्र। कृते किं वाया तमीत्यत आह अन्यताया इति अन्यत्वप्रतीयोगी स्वयंशब्दार्थं त्वं ताप्रतीयोगं हंश्वार्थं वि
 दाभास कूटस्थ इति कूटस्थे कल्पित इत्यर्थः ॥ ५० ॥ नमूक्त प्रकारेण जीव कूटस्थयोर्भेदे सत्यं पिसर्व इत्यं किमिति न त्रा
 नं ताया संकाह अहंते ही बुद्धिसाभिरा कूटस्थस्य बुद्ध्याप्रत्यक्षीक त्वं मशवा त्वात्त्वयमहमिति प्रतिभास मानयो जीव

त्वं कत्वं प्रतीयोगीयता इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

ननु स जीव वरु कृत्स्न मोरे क त्व भ्रम स्यात्किं कारणमिति चेद्वा माह. तादात्म्येति. अत्रास्मिन् ग्रंथे अनादिरविवेको यमिति
नोक्त्या अविद्ययेत्यर्थः ॥ यतोऽविद्याकार्यत्वमस्यातोऽविद्यानिवर्तकज्ञानेनैव तन्निवृत्तिरित्याह. अविद्यायामिति ॥ ५२
नन्वाध्यासस्याविद्याकार्यत्वान्न निवृत्त्यानिवृत्तिरित्येतदनुपपन्नं. ब्रह्मात्मैकत्वविद्यायामुक्त्या यामविद्याकार्यस्य देहा

तादात्म्याध्यास एवात्र पूर्वोक्ताविद्याकृतः ॥ अविद्यायां निवृत्तायां तत्कार्यविनिवर्त
ते ॥ ५२ ॥ अविद्यावृत्तितादात्म्ये विद्ययैव विनश्यतः ॥ विक्षेपस्य स्वरूपं तु प्रारब्ध
क्षयमीक्षते ॥ ५३ ॥ इपादाने विनश्येद्विधाणां कार्यप्रतीक्षते ॥ इत्याहुस्तार्किका
स्तद्वदस्माकं किञ्चन संभवेत् ॥ ५४ ॥

देहपलभ्यमानत्वादित्यत आह. अविद्यावृत्तीति. अविद्येककारणयोरावृत्तितादात्म्ययोर्विद्ययैव विनिवृत्तिः ॥ कर्मसहिता
ऽविद्याजन्यस्य नुविक्षेपस्वरूपस्य कर्मवित्तानपर्यन्तमतस्यानामित्यविरोध इति भावः ॥ ५३ ॥ ननु प्रारब्धकर्मणो
निमित्तमात्रत्वात्तत्सद्भावमात्रेणोपादाने विनश्येद्विधेयकार्यानुवृत्तिरित्याशङ्क्यतात्पर्येति चेदृशं तेन तदनुवृत्तिं समा
त्यजति. उपादान इति ॥ ५४ ॥

ननु तार्किकैः कार्यस्य कारणमात्रमवस्थानमंगीकृतं न विरकालमिति शङ्काह. तत्र नाभिनि. संसारस्यानादिकालमारम्भानुवृत्तं
त्वात्तत्संस्कारवृत्तौ न वक्रभ्रमवच्चिरकालानुवृत्तिर्न विरुध्यते इति भावः ॥ ५५ ॥ ननु तार्किकैर्यथाऽयुक्तमात्रेण न च
द्रवतापीत्याशङ्क्यस्तो ज्ञौ न तो वैषम्यं दर्शयति. विनेति. शेषक्षमं विचारसहमानं विना प्रमाणां मत्तरेणोत्तरार्थः ॥ तस्य त
वदेव विरयावन्नविमोक्षेण संपश्यति श्रुतिश्चक्रभ्रमादिदृष्टं तो युक्तिरनुभूतिर्विद्वदनुभवः एतेभ्यः प्रमाणीभ्य

तंत्रादिन संख्यानां नैस्तादृक्क्षणादितः ॥ भ्रमस्यासंख्यकत्वं स्य योग्यः क्षणद्वहेष्यताम्
॥ ५५ ॥ विनाशो दक्षमं प्राप्नोति तथा परिकल्प्यते ॥ श्रुतियुक्त्यनुभूतिभ्यो वदतां किनु दुःशक
म् ॥ ५६ ॥ आस्तां दुस्ता किं कैः सार्धं विवादः प्रकृतं दुवे ॥ स्वाहमेः सिद्धमेकत्वक एष्य
परिणामिनोः ॥ ५७ ॥ भ्राम्यंते पंडितं मन्याः सर्वे लौकिकतैथिकाः ॥ अनादित्यश्र
तिमौ र्वाकैवलांशुक्तिमाश्रिताः ॥ ५८ ॥

किं वक्तुः मशक्यमित्यभिप्रायः ॥ ५६ ॥ प्रकृतमनुसरतिः आस्तामितिः स्वयमहं शब्दार्थयोः क ए
स्य परिणामिनो रेकत्वं भां त्या सिद्धम् ॥ ५७ ॥ ननु क एष्यतीव यो रेकत्वं भां ति सिद्धे वेदिदधातमि
तिकेपिकुतो न तीत्याशङ्क्य श्रुतिता त्वर्थपर्यवर्त्य लोचने शून्यत्वादित्याह. भ्राम्यत इति ॥ ५८ ॥ ॥

ननु श्रुत्यर्थवत्त्वरोपिकेदिविस्थं कुतो न जानंतीत्याशंक्यतेषां साकल्येन श्रुत्यर्थपर्यालोचनाभावादित्याह
 पूर्वापरेति ॥ ५८ ॥ तत्र तावत्सु तृक्षैकप्रमाणाभ्युपगमेनातिस्थूलत्वाल्लोकायतादिपक्षं प्रथमतो नुभाष
 ते कूटस्थादीनि प्रत्यक्षासिद्धत्वे देहादेरात्मत्वं पारमार्थिकं स्यादित्याशंकोक्तं प्रत्यक्षाभासमिति ॥ ६० ॥
 ते प्रत्यक्षैकप्रमाणावादिनोपि परव्यामोहनाय स्वमंतं श्रुतिसिद्धमिति दर्शयितुं वाक्यमप्युदाहरंती

पूर्वापरपरादर्शविकलासत्तवेव न ॥ वाक्याभासान् स्वस्वपक्षे योजयं स्य लब्ध
 या ॥ ५८ ॥ कूटस्थादिशरीरांतसंघातस्यात्मनां जगुः ॥ लोकायताः पामराश्च प्रत्यक्षा
 भासमाश्रिताः ॥ ६० ॥ श्रौतीकर्तृत्वपक्षं ते कोशमन्त्रमयं तथा ॥ विरोधनस्य सि
 द्धांतं प्रमाणां प्रतिजिज्ञेरे ॥ ६१ ॥ जीवात्मनिर्गमिदेहमरणस्यात्र दर्शनात् ॥

त्याह श्रौतीकर्तृमिति कोशमन्त्रमयमिति शब्देन अन्तर्यामि कोशविषादकं सवास्यपुत्रो नरसमय इ
 त्यादिवाक्यलक्ष्यते विरोधनस्य सिद्धांतमिति त्रुतिर्वाच्यं विषादकस्य त्वेह यद्वादि वाक्यलक्ष्यते ए
 तद्वाक्यद्वयं प्रमाणात्वेन प्रमाणत्वात् ॥ ६१ ॥

३८
४८

आस्मिन्मते दोषप्रदर्शनं पुनरुक्तं सारं मतांतरमुत्थापयति जीवात्मेति ॥ ६२ ॥ कीदृशो देहातिरिक्त आत्मा
केन वा प्रमाणात् नावगम्यते इत्याहं कायामाह प्रत्यक्षत्वेनेति अहं वक्ति अहं पश्यामीत्याह दीप्रयोगदर्शना
देहातिरिक्ता हं बुद्धिगम्यानीदियाणात्मेत्यर्थः ॥ ६३ ॥ न त्विंदियाणां मवेत नानां कथमात्मत्वमित्याहं
क्यश्रुतिषु इंदियसंवादश्रवणद्वेन न त्वमसि इमितीत्याह वागीदिनामिति वेतनत्वस्यैवात्मत्वस्यैवात्मा

देहातिरिक्त सत्त्वात्मेत्याहुर्लोककथाः परे ॥ ६२ ॥ प्रत्यक्षत्वेनाभिमतं हं वीदि
हातिरेकिणम् ॥ गमयेदिंदियात्मानं वक्तीत्यादिप्रयोगतः ॥ ६३ ॥ वागीदिना
मिंदियाणां कलहः श्रुतिषु श्रुतः ॥ तेन वेतनमेतेषां मात्मत्वं तत एव हि ॥
॥ ६४ ॥ हेरत्पगभीः प्राणात्मवादिनस्त्वेवमूचिरे ॥ चक्षुराद्यक्षलोपेपि प्राणास

वेतनानामिंदियाणां मात्मत्वमुचितमित्याह आत्मत्वमिति ॥ ६४ ॥ ॥ मतांतरमुत्थापयति हेरत्पग
भीदिति ॥ ६५ ॥

प्राणस्यात्मने श्रोतलिंगा नीति दर्शयति. प्राण इति. प्राणान्नय एतस्मिन् पुरे जायता सादिना प्राण जागर
णं श्रूयते. न प्राणे न पन्न डदति छन्न दुकथ मे भवत देत दुकथ मिति प्राण स्य श्रोत्यादिकं श्रूयते. अतो
त्तर आत्मा प्राणमय इति ना प्राणमय कोशः प्रवर्तितः ॥ आदिशब्देन प्राणमं वा दप्र वेदादिकं ग्राह्यम् ॥ ६६ ॥

मनश्चात्मेति मन्यन्ते उपासनं पराजनाः ॥ प्राणस्याभोक्तृता स्य साभोक्तृत्वं मनसस्ततः ॥ ६७ ॥
॥ ६७ ॥ मनसस्त्वमनुष्णाणां कारणां बंधमोक्षयोः ॥ श्रुतो मनो मयः कोशस्तेनात्मेतीरितम् ॥ ६८ ॥
नः ॥ ६८ ॥ न मात्मेति परे आहुः क्षणिकवादिनः ॥ यतो विज्ञानमूलत्वं मनसो गम्यते ॥

प्राणदृष्ट्यांतरस्य मनसश्चात्मत्ववादिनो मतं दर्शयति. मनश्चात्मेतीति प्राणस्यानात्मत्वेयुक्तिमाह. प्राणस्येति.
॥ ६७ ॥ मनसश्चात्मत्वेयुक्तिप्रतिपादिकां श्रुतिमाह. मनश्चेति. तस्माच्चास्तस्मात्प्राणमयादयो न रश्चात्मा मनो
मय इति कुतः तं दर्शयति. फलितमाह. तेनेति ॥ ६८ ॥ मनसो यो न विज्ञानस्यात्मत्ववादिनो वै च स मनं दर्शय
ति. विज्ञानमिति. विज्ञानस्यांतरत्वेयुक्तिमाह. यतो विज्ञानमिति ॥ ६९ ॥ ॥ ॥ ॥

विज्ञानमनः शब्दवायु स्यातः करणमेव ता कर्मभूतो विज्ञानोः कार्यकारण भाव इत्या शंका तत्र पपादा
यितुं तयोर्भेदं तावद्दर्शयति. अहं वृत्तिरिति ॥ १० ॥ तयोः कार्यकारणभावमाहः अहं प्रत्ययवीजत्वमि
ति. तदेवोपपादयति. अविदित्वेति. अहं ननु कथं तदहं वृत्त्यनुदयादनयोः कार्यकारणभाव इत्य

अहं वृत्तिरिदं वृत्तिरित्यंतः करणं द्विधा ॥ विज्ञानं स्यादहं वृत्तिरिदं वृत्तिर्मनो
भवेत् ॥ १० ॥ अहं प्रत्ययवीजत्वमिदं वृत्तेरतिस्फुटम् ॥ अविदित्वा स्वमात्मानं
वाच्यं वेति ननु क्वचित् ॥ ११ ॥ क्षणोक्षणे जन्मनाशा वहं वृत्तेर्मितौ यतनु ॥ विज्ञानं
क्षणिकं तेन स्वप्रकाशं स्वतोमिते ॥ १२ ॥ विज्ञानमयकोशो यं जीव इत्यागमा
जराः ॥ सर्वः संसारस्तस्य जन्मनाशमुखादिकः ॥ १३ ॥

र्थः ॥ ११ ॥ तस्य विज्ञानस्य क्षणिकत्वे नु भवं प्रमाणा यति. क्षणोक्षणा इति. क्षणिकत्वमुपपाद्य स्वप्रका
शत्वमुपपादयति. स्वप्रकाशमिति. त्वेनेव प्रमितत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥ विज्ञानस्यात्मत्वे आगमः प्रमा
णमित्याह. विज्ञानमयेति. तस्माद्वास्तव्यात्मानो मया दयोत्तर आत्मा विज्ञानमयः विज्ञानं यज्ञं तनुत इ

विज्ञानमयं विज्ञानस्यात्मत्वं त्रिषादयं विभावः ॥ १३ ॥

वैद्यादीन्तर्मेदस्य शून्यवादिनो मतं दर्शयति. विज्ञानमिति ॥ १४ ॥ तत्र श्रुतिमाह. असदेवेदमिति. अन्य
स्यैव न रूपत्वे प्रतीयमानस्य जगतः का गतिरित्यत आह. ज्ञानेति ॥ १५ ॥ तदेतन्मृतं रूपयति. निरुद्धि का
नेति. निःसरूपस्य शून्यस्याधिकानन्ता योगान्तिरुद्धि का न स्य भ्रम स्यात् पचने जगत्कल्पना धिष्ठान

विज्ञानं क्षणिकत्वात्मा विद्युदभ्रंति मेषवत् ॥ अन्य स्यात् पल ध्वत्वाद्दुन्यं माध्वं मीकाज
गुः ॥ १४ ॥ असदेवेदमिमादा विदमेव श्रुतं ततः ॥ तान्ते यात्मकं सर्वजगद्भूति प्रकल्पित
म् ॥ १५ ॥ निरुद्धि का न विभ्रंते रभावादात्मनो लिता ॥ शून्यस्यापि न साक्षित्वाद न्यथानो
क्तिरस्यते ॥ १६ ॥ अन्यो विज्ञानमयत आनंदमय श्रोतरः ॥ अस्तीत्येवोपलब्धव्य इति

स्यात्मनः सत्ताभ्युपगंतव्या. किंच शून्यवादिना शून्यत्वादिने जावश्यमात्माभ्युपगंतव्यः अन्यथा तस्यानभ्युपग
मेशून्यस्योक्तिः शून्यमित्यभिधानं तेषां ह स्यात् तदवसरे नास्ति ॥ तत्रावगा ॥ १६ ॥ कस्तुर्ह्येतत्पदं तद्वत्
इति. न स्याद्वा एतस्मादिह न स्याद्वा दमो न स्यात् न स्यात् न स्यात् न स्यात् न स्यात् न स्यात् न स्यात् न स्यात्
तिसद्वा वादानंदमयतात्मा भावः ॥ इति केचिदुक्तं न तत्र सिद्धं ॥ १७ ॥

ननु मध्यम परिमाणा त्वेति सिद्धं नाडी प्रवेशेन घटत इत्याशंक्याह. सूक्ष्मनाडीति. यथा देहावयवयोर्हस्तयोर्कं
तुकप्रवेशेन देहस्य कंतुकप्रवेशेन हृदात्मावयवानां सूक्ष्माणां नाडीषु प्रवेशेनात्मनोऽपि वारडपवर्धन इत्यर्थः ॥
८३॥ नत्वात्मनो नियतमध्यम परिमाणा त्वेकमवशात् नूनाधिकशरीरप्रवेशेन घटत इत्याशंक्यावयवागमाया

सूक्ष्मनाडी प्रवारत्त सूक्ष्मैरवयवैर्भवेत् ॥ सूक्ष्मलदेहस्य हस्ताभ्यां कंतुकप्रतिमोक
वत् ॥ ८३ ॥ नूनाधिकशरीरेषु प्रवेशोऽपि गमागमैः ॥ आत्मा शानां भवेतेन मध्यमत्वं
विनिश्चितं ॥ ८४ ॥ सांशस्य घटवन्नाशो भवत्येव तथा सति ॥ कृतनाशा कृताभ्यागम
योः को वारको भवेत् ॥ ८५ ॥ तस्मादात्मा महां नैव नैवा तु नीपिमध्यमः ॥ आकाशवत्

याभ्यामात्मनो नियतमध्यम परिमाणा तादेहवदुभयं न विद्वत्तद इत्याह. नूनाधिकेति कलितमाह. तेनेति
॥ ८४ ॥ आत्मनः सावयत्वे घटादिव दनित्यत्वं प्रसंगेनैतत्प्रवृत्तिः सांशस्येति. भवतु को दोष इति
यासतीति. कृतयोः पुण्यपापयोर्भागमंतरेण नाशः कृतयोः कृतत्वं न तत्त्वमकृतत्वं नाह. एत
दोषद्वयमात्मनो नियतमध्यममेव भवेदिति भावः

अतः पारिशे व्यादात्मनो विभुत्वं सिद्धमित्याह तदा दिति नत्र प्रमाणा माह आकाशवदिति आकाश
वत्सर्वगतश्च नित्यः निष्कलं निष्क्रियमित्यादिभिः प्रमाणैः सिद्धं ॥ ८८ ॥ एवमात्मनो विभुत्वं प्रमाद्यतस्य
विद्रूपत्वं निश्चिनुं तावद्वादिविप्रविपत्तिं दर्शयति इत्युक्ते ॥ ८९ ॥ अविद्रूपत्ववादिनो दर्शयति प्राभा

इत्युक्ता तद्विशेषेण वक्रधाकलहं ययुः ॥ अविद्रूपोऽथ विद्रूपश्चिदविद्रूप इत्यपिः
॥ ८९ ॥ प्राभाकरास्तार्किकाश्च प्राकुरत्या विदात्मनो ॥ आकाशवद्व्यमात्मा शब्दवत्
श्रुताश्चितीः ॥ ८८ ॥ इन्द्रादेष प्रयत्नाश्च धर्माधर्मैर्मुखा मुवि ॥ तत्तत्कारश्च तस्यैते
गुणाश्चितीवदिरिताः ॥ ८८ ॥ आत्मनो मनसा योगे त्वादृष्टवशतो गुणाः ॥ ९० ॥

करा इति तत्प्रक्रियामनुभाषते आकाशवद्व्यमिति आत्माद्व्यं भविषु महति गुणावत्वात् आका
शवदित्यनुमानं सचितं आत्मनः इति व्यादिभ्यो मेदसाधकं विशेषगुणदर्शयति शब्दवदिति आत्मा इति व्यादि
भ्यो मिश्रते ॥ ज्ञानगुणकत्वात् यत्प्रतिष्ठादिभ्यो न मिश्रते तत्तज्ज्ञानगुणकमपि न भवति यथा इति व्यादीत्यनु

मानं द्रष्टव्यं ॥ ८८ ॥ तस्यैव विशेषगुणा तरया ह इहेति तत्तं काशभा व ताः ॥ ८९ ॥ एकां गुणा नामु त्प
तिविनाशकारणमाह आत्मन इति त्वा दृष्टव शत आत्मनो मनसा योग इत्यन्वयः ॥ ९० ॥ आत्मनो
विद्रूपत्वे कथं वेतनत्वाभ्युपगम इत्याशंक्यविति मत्वादित्याह विति मत्वादिति आत्मनश्चेतनत्वे

जायंतेथ प्रलीयंते सुषुप्तेऽदृष्ट संक्षयात् ॥ ९० ॥ विति मत्तावेतनो यमिच्छा दे
षेयुयन्नवान् ॥ स्याद्धर्माधर्मयोः कर्तृभोक्ता दुःखादिमूलतः ॥ ९१ ॥ यथात्र कर्म
वशतः कदाचित्कसु त्वादिकं ॥ तथा लोकांतरे देहे कर्मतो ज्ञादित्यन्यतो ॥ ९२ ॥ ए
वं च सर्वगम्यापि संभवेतांगमागमौ ॥ कर्मकारणः समग्रोत्रप्रमाणमिति ते इव द

हेतुं तरमाह इहेति तस्यैव राक्षसैलक्षणापत्राह स्यादिति ॥ ९३ ॥ नन्वात्मनो विमुक्ते लोकांतरगमना
दिकं कथं घटेते सा शंका मिन्दे हे कर्मविशादिच्छाद्युत्पत्तौ मत्ता मन्नात्मनो वस्थानादिव्यवहार इव कर्म
वशाच्चोकांतरे देहोत्पत्तौ तदवच्छिन्नाता प्रकादेष्टे सुखाद्युत्पत्तिवशात्तत्रात्मनो गमनादिव्यवहार

इत्यौषधारिकमात्मनोगमनादिकमित्यभिप्रेत्याह यथात्रकर्मविशतइति आत्मनःकर्तृत्वादिवर्तित्वे किं
प्रमाणमित्यत आह कर्मकांडइति ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ नन्वप्येवित्तानमयत आनंदमय आनंद इत्यत्रानंदम
यस्यात्मत्वमुक्तमिदानीमिच्छादिमानस्यः इति पाद्यते अतः पूर्वोक्तद्विरोधद्वयाशङ्काह आनंदमयेति सुषु
प्तावस्यष्टावेत आनंदमयकोशः परिशिष्यते स पूर्वकोशः श्रोतेषु च वकोशेषु प्रथम एषां प्राभाकरादी

आनंदमयकोशो यः सुषुप्तौ परिशिष्यते ॥ अस्यष्टवित्त आत्मैषां पूर्वकोशो
स्यते गुणाः ॥ ८४ ॥ गूढं चैतन्यमुत्प्रेक्ष्य दुर्व्यवोधस्वरूपतां ॥ आत्मनो ब्रुव
ते भादाश्चिदुत्प्रेक्षोत्थितस्मृतेः ॥ ८५ ॥ जडो भूत्वा तदा स्वाप्समिति जाग्रत्
तित्तदा ॥ विना जाग्रदुभूतिन्तकथं विदुषे धेते ॥ ८६ ॥

नामात्मा आत्मानस्य पूर्वोक्ता तानादयो गुणा इत्यर्थः ॥ ८४ ॥ अस्यैवात्मनश्चिदविदुषत्वं भादाव
र्तीयंतीत्याह गूढमिति भादा आत्मनो गूढमस्य चैतन्यं उत्प्रेक्ष्य दुहित्वा विज्जडो भयात्मकता
वर्तयति चैतन्यात्प्रेक्षायां कारणा माह विदुः प्रेक्षेति उत्थितस्मृतेश्चिदुत्प्रेक्षा भवतीति योज

सुप्ते स्मृत्युत्पत्त्यायमानात् स्मरणात्सौ पुत्रवैतन्यस्योत्पत्त्या भवतीत्यर्थः ॥ ८५ ॥ विदुष्वे शाप्रकारमेव स्पष्टय
 तिः जलोभवेति-तदा सुषुप्तिकाले लज्जोभूत्वा अस्वामि ते वं रुपा जाय स्मृति स्मृत्युत्पत्त्यायमाना
 ना सुषुप्तिकाली न जाया न भव मन्तरात्ता नुपपद्यमाना न दानी न न जाया न भवं कल्पयतीति भावः ॥ ८६ ॥
 सुषुप्तौ वैतन्यलोपाभावे प्रमाता माह-दृष्टीति न हि दृष्टुं दृष्टेर्विपरिलोयो विद्यतेः भविना शित्वादिभिः

दृष्टुं दृष्टेरलोपश्च श्रुतः सुप्तौ तत्तत्त्वयं ॥ अत्र काशप्रकाशाभ्यामात्मा त्वद्योतवद्युतः
 ॥ ८७ ॥ निरंशस्योभयात्मत्वेन कथं विच्छेद्यते ॥ तेन विरूपयत्वा त्मेत्याहुः सांख्य
 विवेकिनः ॥ ८८ ॥ जायांशः प्रकृतेरूपं विकारि त्रिगुणं वत न ॥ वितोभोगाय व
 गर्थप्रकृतिः सा प्रवर्तते ॥ ८९ ॥ असंगाया श्रिते र्वधर्मे शौभे दाग्रहान्मनो-

तौ सुषुप्तौ वैतन्यलोपाभावाः श्रूयन्ते-ततोपि कारणादयमात्मा त्वद्योतवदस्फुरता स्फुरता म्यां युक्ते
 भवतीत्यर्थः ॥ ८९ ॥ अस्मिन् भोदमन्तद्वृषणा निधानं पुरुः संसाख्यमनमुत्थापयति-निरंशस्य
 ति ॥ ९० ॥ जाय स्मृतेतर्हि का गतिरित्याशो क्य ह जायांश इति-तत्प्रकृतिरूपं त्वज्जलमो गता

५३

प्रकृतिकल्पनायां प्रयोजनमाह. वित इति. वितः पुरुष इति यावत्. ॥ ८८ ॥ ननु वितोऽसंगत्वे न प्रकृतिषु
रूपयोरुक्तं तद्विविक्तत्वात् प्रकृतिप्रवृत्त्या कथं भोगाय वगीविषाशं कृतयोर्विवेकस्याग्रहणात् पुरुषे भोगाय वगी
व्यवह्रियेते इत्याह. असंगाया इति. तार्किकादिभिरिव सांख्ये रात्मभेदो गीक्रियत इत्याह. बंधमुक्तीतिः ॥ १००
प्रकृतिसंज्ञावेषु रूपस्यासंगत्वे वश्रुतिमुदाहरति. महत् इति ॥ १०१ ॥ एवं जीवविषयां वादिविप्रतिषेधदर्शेश्वर

बंधमुक्तिव्यवस्था र्थपूर्वेणामिव विद्धिदा ॥ १०० ॥ महत्तः परमव्यक्तमिति प्रकृतिरुच्यते ॥
श्रुतावसंगतात द्वादसंगो हीत्यतः स्फुटा ॥ १०१ ॥ वित्सन्निधौ प्रवृत्तायाः प्रकृतेरिर्नियाम
कं ॥ ईश्वरं बुवते योगाः सजीवेभ्यः परः श्रुतः ॥ १०२ ॥ प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश

विषयांतां प्रदर्शयितुमीश्वररूपं तावत्स्थापयतिः वित्सन्निधाविति. ननु प्रकृतिषु रूपातिरिक्ते श्व
रकल्पनमप्रमाणमित्याशंकाह. सजीवेभ्य इति ॥ १०२ ॥ तामेवेश्वरसंज्ञावप्रतिपादिकां श्रुतिप
ठति. प्रधानेति. प्रधानं गुणसाम्यात्तस्या रूपं. क्षेत्रज्ञाजीवास्तेषां पतिः गुणाः सत्त्वादयः तेषां मी

प्रकृत्यर्थः ॥

मकेवलमियमेवश्रुतिशिवरप्रतिपादिकाश्रंतर्यामिडाहृतामपीत्याह. आरुणपकइति॥१०३॥ न
ववादिविप्रतिपतिप्रतिजानीते। अत्रापीति. प्रतामनतिक्रम्ययथाप्रता॥१०४॥ इदानीपतंजलि
नोक्तमीश्वरप्रतिपादकं कैशकर्मविपाकाशयैरपरमृष्टः पुरुषविशेषइश्वरइत्येतत्तत्रम

आरण्य के संक्षेपेण श्रुतं तर्थास्पृष्टपादितः ॥ १०३ ॥ अत्रापि कलहायंते वा
दिनः स्वस्वयत्किमिः ॥ वाक्यान्वपियथाप्रसंदाब्जोदाहरंति हि ॥ १०४ ॥ केश
कर्मविपाके रप्य संयुतः ॥ पुंविशेषो भवेद्दीशो जीवदत्तोऽप्यसंगवित् ॥ १०५ ॥ तथा
पि पुंविशेषत्वा मुहतेऽप्यनियतता ॥ अव्यवस्थो बन्धमोक्षावापतेतामिहान्यथा ॥ १०६ ॥

र्यतः पठति. लेशेति. लेशा भविष्यादयः। कर्माणि. कर्माभुक्तकृद्दं योगिनस्त्रिविधमिदं तरेषामिति सन्नि-
तानि. सन्निमूले तद्विषयाको आत्मा पुनर्भोगा इत्युक्ताः कर्माविपाकाः फलविशेषाः तदायास्तेषां संस्कारा-
न्तेः लेशादिभिरसंस्पृष्टः प्रपञ्चविशेष इत्येव भवति. सोऽपि नोदवदसंगश्चिदुपश्चेत्यर्थः॥१०५॥ ननु

मगविदुषत्वेकथंनित्यंनित्यमित्यत आह
पीति ईश्वरस्यनिर्यत्त्वानभ्युपगमेदो
अव्यवस्थाविति॥१०६॥

असंगस्येश्वरस्यनियंतृत्वनिष्प्रमाणाकारमेतच्छंकाः जीवेति ननियंतृत्वंशुभं ननुश्रुतमप्ययुक्तंकथं
मंगीक्रियते इत्यत आह युक्तमपीति जीवधर्मस्यैकेशादेरभावादुपपन्नचेत्यर्थः ॥ १०७ ॥ ननुजीवो
अप्यसंगविदूषाः केशादिरहितास्त्वन्तथावेत्येकोऽवशेष इत्याशंक्य जीवानां स्वतः केशादिरहितत्वे

भीवास्मादित्येवमादावसंगस्य परात्मनः ॥ श्रुतं न युक्तमप्यस्यैकेशकर्माद्यसंग
मात् ॥ १०७ ॥ जीवानामप्यसंगत्वात् केशादिन ह्यथापि च ॥ विवेकाग्रहतः केशकर्मादिप्रागु
दीदिनम् ॥ १०८ ॥ नित्यज्ञानप्रयत्नेच्छागुणानीशस्यमन्वते ॥ असंगस्यानियंतृत्वमयुक्त
मितितार्किकाः ॥ १०८ ॥ पुंविशेषत्वं मप्यस्य गुणैरेव नवान्यथा ॥ सत्यकामः संकल्प इत्यादि

धिवुद्ध्यासहविवेकाग्रहात्केशादिरलीति पूर्वोक्तं स्मारयति जीवानामिति ॥ १०८ ॥ तार्किकास्तुसंगस्यनियामक
त्वमसहमाजीवविलक्षणत्वायज्ञानादिगुणान्नयनित्यमंगीकुर्वते इत्याह ॥ नित्यज्ञानेति ॥ १०८ ॥ नन्विच्छादिगुणा
कस्यकथंजीवादैलक्षणमित्याशंक्यगुणानां नित्यत्वादेवेतिपरिहरति पुंविशेषत्वमिति गुणानां नित्यत्वे प्रमाश

सत्यमिति ॥ १०८ ॥

नत्रपि दोषसंज्ञावाच्यं नरमाह. नित्येति नस्य हिरण्यगर्भस्य किंरूपमित्यत आह. लिंगदेहेनेति. मायोपाधिकः परमात्मा
लिंगशरीरसमस्यभिमानेन हिरण्यगर्भ इत्युच्यते इत्यर्थः ॥ ११ ॥ हिरण्यगर्भस्येश्वरत्वे किं प्रमारामित्यत आह उद्गीथेति. ननु लिं
मसरीरसो मे जीवः स्यादित्याशंक्ता विया कामकर्मभाक्ता न जीव इत्याह. लिंगसत्त्वेपीति. ॥ ११२ ॥ केवलं लिंगशरीरस्य स्थूलशरीरं वि
हायानुपलभ्यमानत्वात् स्थूलशरीरसमस्यभिमानो विराडेवेश्वर इत्याह. स्थूलदेहं विनेति ॥ ११३ ॥ तस्यैव प्रमारा माह. सहस्रश्रीः ऋषे

नित्यज्ञानादिमत्त्वे स्य सृष्टिरेव सदा भवेत् ॥ हिरण्यगर्भशरीरो लिंगदेहेन संयुतः ॥ १११ ॥ उद्गीथब्राह्मणो तस्य माहात्म्यमिति विसृ
तं ॥ लिंगसत्त्वे पि जीवत्वं नास्य कर्मभावनः ॥ ११२ ॥ स्थूलदेहं विना लिंगदेहो न कापि दृश्यते ॥ वैराजो देव ईशो तः सर्वतो मस्त
कादिमात्रः ॥ ११३ ॥ सहस्रश्रीः ऋषेभ्यो वै विभक्तश्चैव स रित्यपि ॥ भुतमित्याहरे निराविश्वरूपस्य विनका ॥ ११४ ॥

सर्वतः पाशिपादत्वे क्ति स्यादरपिवेशना ॥ ततश्चतुर्मुखा देवस्य वशनेतरा नुमान् ॥ ११५ ॥ पुत्रार्थतनुपास्यो न सवमाहुः
प्रजापतिः ॥ प्रजाश्रस्यते त्यादिश्रुती बोधाह इत्यमी ॥ ११६ ॥ विष्णोर्नामैः समुपासी वेधाः कमलजस्ततः ॥ विष्णवे श इत्याहुः
लोर्कभागवता जनाः ॥ ११७ ॥ शिवस्यावदावने कुरा श्चक्रस्ततः शिवः ॥ ईशो न विष्णुरित्याहुः शैवा ज्ञागममानिनः ॥
११८ ॥ प्ररत्रयं स्यादध्विष्ठं विप्रैः शं सोऽप्ययत्र ॥ विनायकं प्राकुरी शं गारापत्यमते रताः ॥ ११९ ॥

ती. भुतं वाक्यामिति शेषः ॥ विश्वरूपस्य वितर्कः विगृह्यारुहः ॥ ११४ ॥ अत्रपि दोषदृष्ट्या देवतांतरमालम्बनरभालाह. सर्वत इति ॥
११५ ॥ सर्वकैरुच्यत इत्यत आह. पुत्रार्थमिति. प्रजापतिश्च प्रजाश्रस्यते त्यादिकं कृतं प्रमारा मित्याहुरित्याह. प्रजापतिरिति ॥ ११६ ॥
११७ ॥ भागवतमतमाह. विष्णोरीति ॥ ११७ ॥ शैवानां मतमाह शिवस्येति ॥ ११८ ॥ गारापत्यमतमाह. प्ररत्रयमिति ॥ ११९ ॥

उक्त्या यमन्यत्रातिदिशती. एवमिति. अन्ते भैरवसैरात्ताद्यप्यस्यः. अन्यथान्यथावर्त्तनेकारणमाह. स्वस्वेति
तत्रतत्रप्रमानानिसंतीति दर्शयति. मंत्रेति ॥ १२० ॥ एवं कृतिं मतासीत्याशंका संख्या नीत्याह. अंतर्गमिरामितं
स्थावरे शवादी न कापि दृष्टवर इत्याशंकाह. अश्वत्थार्कैति ॥ १२१ ॥ न त्वेवं मतं भेदेकस्योपादेयत्वं कस्यवा हेय
त्वमित्याकांशायामाह. तत्त्वनिश्चयेति. तत्त्वनिश्चयकामेन तत्त्वनिश्चये कृत्या न्यायागमयोर्विवारणशीलानां पुरुषा

एवमन्ये स्व स्वयक्षाभिमानेनान्यथान्यथा ॥ मंत्रार्थवादकल्पादीनाश्रित्यप्रतिषे
दिरे ॥ १२० ॥ अंतर्गमिरामारभ्य स्थावरानेशवादिनः ॥ संत्यश्वत्थार्कवशादेः कुलदै
वत्वदर्शनात् ॥ १२१ ॥ तत्त्वनिश्चयकामेन न्यायागमविवारिणाम् ॥ एकैव प्रतिवर्तिः स्या
त्साप्यत्र स्फुटमुच्यते ॥ १२२ ॥ मायां तु प्रकृतिं विद्यामायिनं तु महेश्वरं ॥ अस्मावयवभूते

सां प्रतिपत्तिरेकैव त्वात्. साकी दृशीत्यत आह. साप्यत्रेति ॥ १२२ ॥ तामेव प्रतिपत्तिं दर्शयितुं ननु कलां श्रुति
पठति. मायां त्विति. माया मेव प्रकृतिं जगदुपादानकारतां विद्यात्तानीयात्. मायिनं तु मायोपाधिकं
तयीमिणमेव महेश्वरं मायाधिकातारं निमित्तकारतां जानीयात्. अस्य मायिनो महेश्वरस्यावयवभूते

मिथ्यासमवर्ति
इति ॥ १२३ ॥

इति श्रीवैद्यनाथसंस्कृतसिद्धि
संस्थाः श्रुतेरर्थः ॥ १२४ ॥

सतकृत्यनुसारेणार्थविशेषोतिष्ठति योयुक्तइत्याह इतीति ॥ कुतोयुक्तइत्याह सर्वत्रादिकृत्वा इत्याह तथे
ति सर्वस्यापीश्वरत्वाभ्युपगमात् न केनापि विरोध इति भावः ॥ १२४ ॥ ननु जगत्प्रकृतिभूताया मायायाः किं रूपमिति
त आह मायाचेयमिति कुत इत्यत आह तापनीय इति मायावतमो रूपेति तापनीयोपनिषदितमो रूपत्वस्या

इति श्रुत्यनुसारेण त्वाग्नौ निर्णय ईश्वरो ॥ तथा सत्यविरोधः स्यात्थावरं ते शवादिनाम् ॥

१२४ ॥ मायाचेर्यतमो रूपा तापनीये तदीरणात् ॥ अनुभूतिं तत्र मानं प्रतिजज्ञे श्रु
तिः स्वयम् ॥ १२५ ॥ जडं मोहात्मकं तत्रैतदनुभावयति श्रुतिः ॥ आवालगोपं स्पृष्ट्वा दा
नं तस्य साववीत् ॥ १२६ ॥

मिथानादित्यर्थः ॥ मायायास्तमो रूपत्वे किं प्रमाणा मित्याकांक्षाया मनुभूतेरिति श्रुतिरेवात्रानुभवः प्रमाणा
मिति प्रतिजानीत इत्याह अनुभूतिमिति ॥ १२५ ॥ तत्र मायायास्तमो रूपत्वे को सावनुभव इत्याकांक्षायां त
देतज्जडं मोहात्मकमिति श्रुतिरेवात्रानुभवं स्पृष्ट्वातीत्याह जडमिति अनंतमिति श्रुत्या सर्वानुभवसि
द्धत्वं मुच्यत इत्याह आवालेति ॥ १२६ ॥ ॥

गुरु
५६

जउशब्दस्यार्थमाह आविदात्मेति मोहशब्दार्थमाह यत्रेति ॥ १२७ ॥ उक्तप्रकारेण सर्वानुभवसिद्धत्वलक्षणात् नान्यमि
दमिमाह इत्यमिति एतज्जायमोहलक्षणात् मोरूपत्वं ॥ नत्वेवमायायाः सर्वानुभवसिद्धत्वे घटादिवत् ज्ञाने नानिवत्
त्वं स्यादित्याशंकाह युक्तीति शब्दः शंकाकारुत्तरार्थः ॥ अनिर्वच्यते न सत्त्वेन सदसत्त्वेन वा निर्वर्तुमशक्यं तत्र किं प्रमा

अविदात्तघटादीनां यत्स्वरूपं जडं हितत् ॥ यत्र कुंठी भवे दुष्टिः समो ह इति लौकिकाः ॥ १२७ ॥ इत्थं
लौकिकदृष्टौ तत्सर्वे रप्यनुभूयते ॥ युक्तिदृष्ट्या त्वनिर्वच्यतां सदासीदिति श्रुतेः ॥ १२८ ॥ नासदासीद्वि
भातत्वान्नो सदासीच्च वाचनात् ॥ विद्यादृष्ट्या श्रुतं तु कृतस्य नित्यनिवृत्तितः ॥ १२८ ॥ तुच्छादनिर्वचनी
याववास्तवीवेत्यसौ त्रिधा ॥ ज्ञेया माया त्रिभिर्वर्धैः श्रौत यौक्तिक लौकिकैः ॥ १३० ॥ ॥ ॥

णमित आह नासदिति ॥ १२८ ॥ अस्याः श्रुतेरभिप्रायमाह नासदासीदिति वाधनान्ने ह नानात्तिकिंचनेति श्रुत्या निषेधादि
त्यर्थः ॥ सदसद्व्युत्पत्तुर्विद्वत्त्वादयुक्तमिति श्रुत्योपेक्षितं ॥ एवं युक्तिदृष्ट्या निर्वचनीयत्वं प्रदर्शयितुं तुच्छमिदं रूपमस्येति
श्रुतिर्विद्वदनुभवेन तस्यास्तुत्वं दर्शयितीत्याह विद्येति तुच्छत्वे हेतुमाह तस्येति ॥ १२८ ॥ उपपादितमर्थमुप
हरति तुच्छेति श्रौतवाधेन तुच्छकालत्रयेऽप्यसती यौक्तिकबोधेनानिर्वचनीया लौकिकबोधेन वास्तवीवेत्येवं त्रिधा मा

यस्यार्थः ॥ १३० ॥

अस्य सत्त्वमसत्त्वं च दर्शयतीति श्रुतेरर्थमस्याः कृत्यमाह अस्येति एकस्या एव मायाया जगत्सत्त्वाऽसत्त्वप्रदर्शकत्वे दृष्टान्तमा
ह प्रसारणादिति ॥ १३१ ॥ स्वतंत्रास्वतंत्रत्वेनेति श्रुत्या मायायाः स्वातंत्र्या स्वातंत्र्ये दर्शिते तत्रोभयोरप्यपत्तिमाह असत्त्वं
वेति स्वभासकत्वे वैतन्यविहाय न प्रकाशत इत्यस्वतंत्रा असंगस्यात्मनो न्यथाकरणात् स्वतंत्रापीत्यर्थः ॥ १३२ ॥ अ

अस्य सत्त्वमसत्त्वं च जगतो दर्शयत्यसौ ॥ प्रसारणाच्च संकोचाद्यथाचित्रपटल्लथा ॥ १३१ ॥ अ
स्वतंत्रा हि मायास्यादप्रतीतेर्विनाचिति ॥ स्वतंत्रापि तथैव स्यादसंगस्यान्यथाकृतेः ॥ १३२ ॥ कूट
स्यासंगमात्मानं जगत्वेन करोतीति सा विदाभासस्वरूपेण जीवेश्वावपि निर्ममे ॥ १३३ ॥ कूटस्य म
नुषाकृत्यकरोति जगदादिकम् ॥ दुर्घटैकविधायित्वा मायायां काचमकृतिः ॥ १३४ ॥

न्यथाकरणमेव स्पष्टयति कूटस्यासंगमिति जीवेश्वाभासेन करोतीति श्रुतं जीवेश्वरविभागं च करोतीत्याह वि
दाभासेति ॥ १३३ ॥ नन्वात्मनो न्यथाकरणे कूटस्य त्वहानिः स्यादित्याशङ्क्याह कूटस्यमिति ननु कूटस्य त्वाविद्या
तेन जगदादि स्वरूपत्वापादनं दुर्घटमित्याशङ्क्य मायाया दुर्घटैकविधायित्वात्मेदमाश्चर्यकारणमित्याह दुर्घ
टेति अतथा मायात्वमेव भज्येति भावः ॥ १३४ ॥ ॥

गुह्य

ॐ

मायायादुर्घटकारित्वत्वंभावत्वेदृष्टांतहः सुवत्त्वमिति उक्तादीनां सुवत्त्वादियथास्वभावविकृतं च तन्मायायादु
र्घटकारित्वमित्यर्थः ॥ १३५ ॥ ननु मायायादुर्घटकारित्वमाश्वयंकारणान्नभवतीत्युक्तं ननु यत्नं लोके
मायायाश्चमत्कारहेतुत्वदर्शनादित्याशंक्यमायाप्रयोक्तृसाक्षात्कारपर्यन्तमेवास्यामाश्वयंकारणत्वं नोपीति

सुवत्त्वमुदकेव हीवौ धौ काठित्यमश्नन्ति ॥ मायायादुर्घटत्वं च सतः सिद्ध्यति नात्यतः ॥ १३५ ॥
नवेति लोको यावत्तं साक्षात्तावच्च मत्कृतिम् ॥ धत्ते मनसि पश्चात्तु मायैषे तु यशाम्यति ॥
॥ १३६ ॥ प्रसरंतीति बोधानि जगद्धरुत्त्ववादिषः ॥ नवोदनीयं मया यान्तस्याश्वो
धैककृपतः ॥ १३७ ॥ बोधेपियदिवोद्यं स्यात्त्वबोधे बोधते मया ॥ परिहार्यं तत्तश्चोद्यं
ननु नः प्रतिबोध्यताम् ॥ १३८ ॥

कादित्याह नवेतीति ॥ १३६ ॥ किं व जगत्तत्त्वत्वादिनो नैवायिकादी अत्येवं विधानि बोधानि कर्तव्या
नि नमायावादिनं प्रतीह प्रसरंतीति ॥ १३७ ॥ मायायावादिनं प्रतिबोध्यकरह्योति प्रसंगमाह बोधेपी
ति तर्हि किं कर्तव्यमित्यत आह परिहार्यमिति ॥ १३८ ॥ ॥ ॥

उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति विस्मयेति ॥ १४० ॥ मायात्वनिश्चये तत्परिहारान्वेषणमुचितं स एव नेदानीं सिद्ध इति शङ्क
ते मायात्वमिति मायालक्षणसद्भावात्मायात्वं निश्चीयतामित्यभिप्रायेणा ह न हीति किंलक्षणमित्यत आह
लोकेति ॥ १४० ॥ तस्या अपि किंलक्षणमित्यत आह न निरूपयितुमिति ॥ १४१ ॥ दृष्टान्ते सिद्धलक्षणां दा ह्येति

विस्मयेकशरीरमायाशोचस्त्वता ॥ अन्वेष्यः परिहारोऽप्यवधि मद्भिः प्रयत्नतः ॥ १४१ ॥
मायात्वमेव निश्चयमिति चेत्तर्हि निश्चितं ॥ लोकप्रसिद्धमायाया लक्षणं यत्तदीक्ष्यतां ॥ १४२ ॥
न निरूपयितुं शक्वा ॥ स्पष्टं भावते वयं ॥ सामायेतीत्युज्जाला दो लोकाः संप्रतिप्रेदिरे ॥ १४३ ॥
स्पष्टं भाति जगत्वे दमशङ्कं तन्निरूपय ॥ माया मयं जगत्तदीक्षस्वायं यात तत्ता ॥ १४४ ॥
निरूपयितुं मादये निरूपितैरपि पंडितैः ॥ अतः ॥ तेषां भातिकसासुकासुचित् ॥
१४५ ॥ देहेन्द्रियादयो भावा गीये तौ त्यादिताः कथं ॥ कथं वा तत्र येन तमि ॥ ते ते किमुत

॥ १४६ ॥

केदोजयति स्वस्वमिति ॥ १४६ ॥ जगतो भूतानि निरूपयणात्थं कथमित्यशङ्क्यत दृशयति निरूपयतेति
ति ॥ १४७ ॥ अहंकारं निरूपयणात्त्वमेवोदाहर ॥ तत्र देहेन्द्रियेति ॥ १४८ ॥ स्वभावादी शङ्कान्तरी

५८

नतोषिकिंनत्राह. यावद्विवासना इति. ननु तानुप्रतिविबोस्तिवेत्क तो नानुभूयते इत्याशंक्या कृत्वा
दित्याह. मेघेति. तर्हि कुतस्तत्सिद्धिरित्यत आह. अनुमीयतामिति॥ १५३ ॥ ननु मेघशब्दस्य
काशप्रतिविश्वत्तेपित ज्ञातीयस्य घटोदकस्य स्यष्टाकाशप्रतिविंबवतः सद्भावस्यैवाकाशानुमानघटने

यावद्विवासना सा सुवैतन्यस्यतिविंबति॥ मेघाकाशवदस्यष्टविदाभासो नुमीयताम्॥
॥ १५३ ॥ सा मासमेव तद्दीर्घीरूपेण प्ररोहति॥ अतो बुद्धौ विदाभासो विस्पष्टं प्रमिभा
सते॥ १५४ ॥ मायाभासेन जीवेशौकरोतीति श्रुतं॥ मेघाकाशजलाकाशाविवर्तौ सुव्य
वस्थितौ॥ १५५ ॥ मेघवद्वर्तते माया मेघस्थिततुषारवत्॥ धीवासनाश्चिदाभा
सस्तुषारस्थरववत्स्थितः॥ १५६ ॥

एतथाविषदृष्टान्तसंयादनायाह. सा मासमितिः वि
दाभासविशिष्टं तदेवाज्ञानं बुद्धिरूपेण परिणममानं विस्पष्टविदाभासवद्वर्ततीति भावः॥ एवं वेदमनु
मानमत्र सूचितं भवति॥ मविता बुद्धिवासनाश्चित्यतिविम्बवत्सो भवितुमर्हति. बुद्धवत्स्याविशेष
त्वात् बुद्धि इति वदिति॥ १५४ ॥ एवं जीवेश्वरयोर्मयिकत्वं श्रुतं तमुपपादितमुपसंहरति. मायाभा

ननु जीवेश्वरयो मायिकत्वे समा नेकथमवीतरभेदसिद्धिरित्याशङ्क्या स्य ह्येवमादिमत्वेन मे वाक्या
काषाजसाकाशयोरिव तात्तिसिद्धिरित्याह मेधाकाशेति ॥ १५५ ॥ ईशस्य मेधाकाशमास्यं स्य ह्येकशेति
नेद्यवदिति ॥ १५६ ॥ मायाप्रतिविम्बस्येश्वरत्वे किंप्रमाणासित्याशङ्क्या श्रुतिरेवेत्याह मायाधीन इति

मायाधीनश्चिदभासः श्रुतो मायी महेश्वरः ॥ अंतर्दामीव सर्वज्ञो जगद्योतिः स
सदा हि ॥ १५७ ॥ तौ पुत्रमानंदमयं प्रकृत्यैव श्रुतिर्जनौ ॥ एष सर्वेश्वर इति सोऽयं
वैदोक्त ईश्वरः ॥ १५८ ॥ सर्वज्ञत्वादिकेतस्य नैव विप्रतिपद्यताम् ॥ श्रोतार्थस्या
वितर्क्यत्वात्मायायां सर्वसंभवात् ॥ १५९ ॥

न केवलमीश्वरत्वमस्य श्रुतमपि तंतर्दामीति त्वदिकमपि धर्मजाने श्रुतमस्तीत्याह अंतर्दामीति ॥ १५७ ॥ न
नु क्षीवासनाप्रतिविम्बस्येश्वरत्वादिकं कथं श्रुतिसिद्धमित्याशङ्क्य तदुपपादिका श्रुतिदयशक्तिः तौ
पुत्रमिति सुपुत्रस्थान एकीभूतः प्रजापतिश्चैव त्वदिकं कथं क्षीवासनाप्रतिविम्बकथं तदस्य

मायिकत्वेन मे वाक्या
काषाजसाकाशयोरिव तात्तिसिद्धिरित्याह मेधाकाशेति
नेद्यवदिति ॥ १५६ ॥ मायाप्रतिविम्बस्येश्वरत्वे किंप्रमाणासित्याशङ्क्या श्रुतिरेवेत्याह मायाधीन इति
मायाधीनश्चिदभासः श्रुतो मायी महेश्वरः ॥ अंतर्दामीव सर्वज्ञो जगद्योतिः स
सदा हि ॥ १५७ ॥ तौ पुत्रमानंदमयं प्रकृत्यैव श्रुतिर्जनौ ॥ एष सर्वेश्वर इति सोऽयं
वैदोक्त ईश्वरः ॥ १५८ ॥ सर्वज्ञत्वादिकेतस्य नैव विप्रतिपद्यताम् ॥ श्रोतार्थस्या
वितर्क्यत्वात्मायायां सर्वसंभवात् ॥ १५९ ॥
न केवलमीश्वरत्वमस्य श्रुतमपि तंतर्दामीति त्वदिकमपि धर्मजाने श्रुतमस्तीत्याह अंतर्दामीति ॥ १५७ ॥ न
नु क्षीवासनाप्रतिविम्बस्येश्वरत्वादिकं कथं श्रुतिसिद्धमित्याशङ्क्य तदुपपादिका श्रुतिदयशक्तिः तौ
पुत्रमिति सुपुत्रस्थान एकीभूतः प्रजापतिश्चैव त्वदिकं कथं क्षीवासनाप्रतिविम्बकथं तदस्य

नन्वानंदमयस्य सर्वज्ञत्वादिकमनुभवविरुद्धमित्याशंक्यह सर्वज्ञत्वादिक इति ॥ कुत इत्यत आह औते
ति इतोपि न विप्रतिपत्तिः कार्येत्याह मायायामिति ॥ १५८ ॥ नन्वनुकूलपुत्र्यभावैश्रुतिरपि ग्राह्यविश्र
वज्ञववाक्यवदर्थवादः स्यादित्याह शक्यश्रुतिप्रामाण्यसिद्धये सर्वेश्वरत्वादिकमुपपादयति अयमिति

अयमयत्स जेते विश्वं तदव्ययितुं पुमान् ॥ न कोपिशक्नुते नासौ सर्वेश्वर इति श्रुतः ॥ १५९ ॥
अशेषप्राणिबुद्धीनां वासनान्न संस्थिताः ॥ तामिः कौडीकृतं सर्वं तेन सर्वं तद्दीप्तः ॥
१६० ॥ वासनानां परोक्षत्वात् सर्वज्ञत्वं न हीक्ष्यते ॥ सर्वबुद्धिषु दृष्टत्वाद्यासु नान्वनुमीयतां ॥
॥ १६१ ॥ विज्ञानमयमुखेषु कौशेय्यन्यत्र देवहि ॥ अतस्त्रिषु न्यमयति तेनातया मितं ॥

अयमानंदमयो यस्ताग्रदादि विश्वं सृजति रत्नत्रके नाप्यन्यथा कर्तुं शक्यं ते अत्यतोयं सर्वेश्वर इत्यर्थः
॥ १६२ ॥ इदानीं सर्वज्ञत्वमुपपादयति अशेषेति तत्र सौषुप्ते अज्ञानेकारणभूते कार्यभूतानां सर्वप्राणि
बुद्धीनां वासनानिवसन्ति तामिश्रवासानामिः सर्वज्ञगत् कौडीकृतं विषयीकृतं तेन सर्वबुद्धिवासानां वा

वदन्तानोपाधिकत्वेन सर्वज्ञ इत्यत इत्यर्थः ॥ १६१ ॥ तत्र यदि सर्वज्ञत्वमस्ति ताहिनि कुतो नानुभव इत्या
शंक्यतदुपाधीनां वासनानां परोक्षत्वात् नानुभव इत्याह वासनानामिति ॥ कथं तर्हि तदवगम इत्याशंक्या
ह सर्वबुद्धिश्चिन्ति सर्वबुद्धिनिष्ठं सर्वज्ञत्वं स्वकारण भूतवासनागत सर्वज्ञत्वपुरुः संभविषुमस्तीति कार्य

बुद्धौ निष्ठत्वांतरोत्साधियाः नीक्ष्यश्च धीबधुः॥ प्रियमंतर्यमयतीत्येवं वेदे न घोषित
म्॥ १५४ ॥ तन्तुः पटे स्थितो यद्बद्धुपादानतया तथा॥ सर्वोपादानरूपत्वात्सर्वत्राय
मवस्थितः॥ १५५ ॥ घटद्वयान्तरसंतुस्तैरुपांशुरांतरः॥ आंतरत्वस्य विशो
निर्यत्रासादनुमीयताम्॥ १५६ ॥ निष्ठुमविशेषत्वात् पटगतरूपादिवदित्यर्थः॥

तिर्यक्तासावनुमायताम्॥१५६॥ निष्ठप्रमीविशेषत्वात् षट्गतरूपादिवदित्यर्थः॥१५७॥
सर्वज्ञत्वमुपपाद्येष्टोत्तर्यामीति श्रुत्युक्तमन्तर्निमित्तमुपपादयति विज्ञानमयेति अत्यत्र सधियादौति
कनूयमयतियत्तलनेत्येव यः॥१५८॥ अस्मिन्नर्थेनास्मिन्वास्तव्यं कृत्वा प्रमाणमिति दर्शयितुं तदे-
कदेशकभूतं यो विज्ञानेति छान्नित्यादिवाक्यमर्थानुजायते बुधाविति॥१५९॥ इदानीमन्तर्यामि

यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरमित्यस्यार्थमाह. पट रूपेणेति. पट लयेणावस्थितस्य तेनोः पटः शरीरं यथा एवं स
दृक्पेणावस्थितस्य सर्वं शरीरमित्यर्थः ॥ १६८ ॥ यः सर्वाणि भूतान्यंतरो यमयतीति वाक्यस्य तात्पर्यं सह
तमाह. श्लोकद्वयेन. तंतोरिति. तच्च संकोचादिना पट संकोचादिर्यथा भवति. एवं दृष्टि आदित्रयादानत्वे
वस्थितो अंतर्गामी यथा यथा वा सताया यथा यथा घटादिकार्यरूपेणाविक्रियते तथा तत्कार्यं जातं तथा तथा

तथा तथा तयाम्पदं यत्र यथा वा सताया यथा ॥ अवश्यमेव भवद्वयं भवत्येवं न संशयः
॥ १७० ॥ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे जुनति ऋतिः ॥ विक्रियते तथा भूतानि यत्रा लुटानि
मायया ॥ १७१ ॥ सर्वभूतानि विज्ञानमया स्नेहदि संस्थिताः ॥ तदुपादानं भूते शस्त्रवि
क्रियते खलु ॥ १७२ ॥

उद्वयं भवतीति भावः ॥ १६८ ॥ १७० ॥ एवमंतर्गमिष्यति पादिकां श्रुतिं सुषमं स्मृतिं मभ्युपयस्य
ति. ईश्वर इति ॥ १७१ ॥ सर्वभूतानामिती. तेनैव हृदयं उरी के स्थिताः ॥ ननु तेषां कुतो ह्यवस्था स्यात्
मित्याशंक्य हृदयं तयामितीति विज्ञानमया कारेणापरेणा मादिसा ह. तदुपादानेति ॥ १७२ ॥

गुह
६२

नचेक सवे श्वरः न
ह. अदेत नाना माते ॥ १.
निशंकते. नमः प्रधानद्वि. तमः. नो गुरा प्रध. नः. मादे. पाधिकः शक्रां. श. शिरी. दीनां. भावना सातक र्भभिः. भावना सत्सः. ज्ञानं देवता
ध्यानादिकर्म पुराणा पुराणलक्षणां. नैर्निमिन भूतैरित्यर्थः ॥ १०० ॥ त्वपदार्थ इव तं त्यागार्थं व्यधियानां रेशपयोरन्योन्याध्यासस्य दिवक्षितत्वा
नैवमिति परिहरति. नतत्. अन्योन्याध्यासमिति ॥ १०१ ॥ ननु सुरेश्वराचार्योरीश्वर प्रह्लादो रन्योन्याध्यासः सिद्धवत्कृत्य व्यवहृत शरी कुतो

श्रवेतो न हेतुः स्याज्ज्ञाशेने श्वरस्य ॥ विदाभासं शतस्तेषु जीवानां कारणां भवेत् ॥ १८१ ॥ तस्य प्रधानः श्वे
 त्वासां चित्तधानश्चिदात्मनां ॥ परः कारणतामेति भावना ज्ञानमभिः ॥ १८२ ॥ इति चार्त्तिककारे राज
 उच्येन न हेतुता ॥ परमात्मनस्त्वो ज्ञानेश्वरस्येति नतत ॥ १८३ ॥ अन्योन्या ध्यासमत्रापि जीवध्वात्स्थयेति
 वा ॥ ईश्वरब्रह्मणोः सिद्धं कृत्वा जूते सुरेश्वरीः ॥ १८४ ॥ सत्यं ज्ञानमनने यद्गुह्यतस्मात्समुत्थिताः ॥ खं
 वां रवग्निरजलोर्वा मध्यान्तदेहा इति श्रुतिः ॥ १८५ ॥ आपातद्विषयस्तत्र ब्रह्मणो भासिसंस्थिताः ॥ हेतोश्च
 सत्यतानस्मादन्योन्या ध्यासद्विष्यते ॥ १८६ ॥ अन्योन्या ध्यासरूपो सावस्तानि प्रः पठेयथा ॥ यदि तेनै
 कतामेति तदभ्यां तैकतां गतः ॥ १८७ ॥

वगम्यते इत्याश्रुत्यर्थपर्यालोचनवशादिति दर्शयितुं श्रुतिमर्थतः पठति सत्य
मिति॥१६९॥ भवेन्नेवाश्रुतिरनया कथमन्यथा ध्यासावगतिरित्यह आह आधातेति तत्र तस्याश्रुतौ सत्तादिलक्षणात्पविर्गुणस्य पुद्गराज
गत्कारणत्वं न गत्कारणस्य मायाविदाभासस्य वस्तुसत्त्वमापाततः प्रतीयमानमन्योन्या ध्यासमन्तरैराजघटतभावः॥१७०॥ एवमन्यो
न्याध्यासमिदमिश्रवृत्तेषोरेतत्त्वं पूर्वत्रोदाहृतपट्टान्तस्मारणेन दूढयति अन्योन्येति॥१७१॥

हिरण्यगर्भस्वरूपं निरूपयति। सूत्रात्तेति। सूत्रात्मासुखदेहस्य ससुखदेहस्य स्वरूपं यस्य ससुखदेहस्य सः तथा
 : तथा विधाः सर्वजीवघनात्मकः सर्वसोनीगनालिंगशरीरोपाधिको जगत्प्रमाणात्मा सः स हि रूपः तत्र हेतुः सर्वाहं मानेति। सर्वे प्रत्यक्षिणिगशरीरैः
 अहमभिमानव्यादिति भावः। इच्छा तानत्रियाशक्तिमात्रं २००॥ विरस्यमात्रं वक्ष्यायां जगत्प्रतीतैरुद्योतमाह प्रत्यक्ष इति प्रपञ्च उच्यते
 कालः॥ २०१॥ एवं लोकप्रसिद्धो जगत्प्रमाणात्मा ध्याय यथा धौत इति पूर्वोक्तं लोकं निहितं लोकोद्दिष्टं पदं दृष्टव्यमिति। सर्व इति॥ यथा यदितिः पदो म
 क्षीमयैराकारविशेषैर्लोकोद्दिष्टो भवति तथा मायिनदृश्वरस्य वपुरपरी कृतकार्ये निगशरीरैर्लोकितमित्यर्थः॥ २०२॥ बुद्धारोहाय वैभ

सूत्रात्मासुखदेहात्मा सर्वजीवघनात्मकः॥ सर्वाहं मानध्यातृक्रियातानादिशक्तिमात्रं॥ २०० ॥ प्रत्यक्षे वा प्रदोषे म
 क्षीमदेतपस्यय॥ लोको भानियथातद्वदस्पृष्टजगदीश्वरते॥ २०१॥ सर्वाते लोकोद्दिष्टो मया यथा स्याद्वदित
 वृद्धाः सृष्ट्या को रैस्तथेति स्यावपुः सर्वत्र लोकोद्दिष्टं॥ २०२॥ सस्य वा शाकजातं वा सर्वे नो कुरितपथा॥
 कोमलं तद्वदधैष पेलवो न गदं कंरः॥ २०३॥ आतपाभातलोको वापदे वा वर्ण पूरितः॥ सस्य वा
 फलितं यद्वत्तथा स्याद्वपुर्विशदः॥ २०४॥ विश्वरूपा ध्याय सृष्ट उक्तः सूक्तेऽपि पौरुषे॥ धात्रादिस्त
 म्बप्यं नानोतस्य वयवाचिदुः॥ २०५॥

वा इह जगत्प्रमाह सस्यवेति॥ २०३॥ एवं सूत्रात्मा स्वरूपं विशदीकृत्य तस्यैवावस्थामेदं पंथी कृतवत कार्ये पाधिकं विराजं दृष्टं
 तत्र येन विशदयति आतपेति सूर्योदयानन्तरमातपेन प्रकाशितो लोक आतपाभातलोकः॥ २०४॥ तत्सङ्गवे प्रमाह विश्व
 रूपेति विश्वरूपा ध्यायादौ कीदृश रूपं दितमित्याकांक्षायां प्रह्लादिसंवपर्यन्तं जगद्वपुर्दितमित्याहः धात्रादीति॥ २०५॥

पं. वि. टी.

संज्ञावताप्रकृतिकेसायातमित्याशंकोतयामिप्रभृति कुडालकादिपर्यन्तं वस्तुजातं प्रत्येकमीश्वरत्वेन पूज्यतामित्याह ईशोत्यादिना ॥ २०६ ॥
॥ २०७ ॥ २०८ ॥ ॥ तयं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतिस्तत्र तूजानस्तत्र फलसद्भावे प्रमाणा मित्याह यथा यथेति ननु सर्वेषामीश्वरत्वे
फलवैषम्यं कुत इत्याशंकोपूज्यानामधिष्ठातानां पूज्यानामर्थादीनां वसान्निकादिभेदेन वैषम्यमित्याह फलोत्कर्षेति ॥ २०९ ॥ सांसा
रिकफलसिद्धिरेवं भवतु मुक्तिः कस्मोपाशानादवतीत्याशंको ज्ञानव्यतिरेकेण भवतीत्याह मुक्तिरिति तत्र श्रुतमाह स्वप्रबोध
मिति स्वजागरामंरेण स्वनिद्राकल्पितव्यप्रोयथाननिवर्तते तथा ब्रह्मतत्त्वज्ञानमंतरेण तदज्ञानकल्पीतस्वसंसारो न निवर्तत इति

ईशसूत्रविराडेधोविष्णुरुडेऽवद्भय ॥ विप्रभैरवमैरात्मा मारिकायक्षसक्षसाः ॥ २०६ ॥ विप्रश्चात्रि
यविदभूद्रागवाञ्चमृगपक्षिणाः ॥ जश्वत्थवरयूताघायवद्दीहितृणादयः ॥ २०७ ॥ जलवासा रान्का
ष्टवास्पकुडालकादयः ॥ ईश्वराः सर्वसर्वे ते पूजिताः फलदायिनः ॥ २०८ ॥ यथा यथोपासते तं फल
मीयुस्तथा तथा ॥ फलोत्कर्षापकर्षेते पूज्यपूजानुसारतः ॥ २०९ ॥ मुक्तिसुब्रह्मतत्त्वस्य तानादे
व वनान्यथा ॥ स्वप्रबोधं विना नैव स्वस्वप्रोहीयते यथा ॥ २१० ॥ अद्वितीयब्रह्म तत्त्वे स्वप्रोयमखिलं
जगत् ॥ ईशजीवादि रूपेणावेतनात्मकम् ॥ २११ ॥

भावः ॥ २१० ॥ ननु हैतनिवृत्तिनक्षराणां मुक्तेः स्वप्रदृष्टं तेन त्वयोधसाध्यत्वाभिधानमनुपपन्नम् निवर्त्य स्वप्रतु
त्यन्वाभावादित्याशंकोन्यथा गृहारा रूपत्वेन स्वप्रतुल्यत्वमस्त्यैव त्रयमेतत्सु प्रसंगप्रमाया मात्रमिभुत्वाभिहितत्वा नैव मि
त्याह अद्वितीयमिति ईशजीवादि रूपेणावेतनात्मकं यदस्ति तदस्ति न्ययमद्वितीयब्रह्मतत्त्वस्वप्रदृष्टियोजना

॥ २११ ॥ ५५

नन्वीवजीवयोर्वृक्षमिन्नयोः कथंजगदन्तःपानत्वमित्याह आनन्दमयेति॥ २१२॥ ताभ्यां सर्वप्रकल्पितमित्यु
क्तं तत्र केन कियत्कल्पितमित्याकांशायामाह ईशानादिति सर्वभूतलोकानुत्पत्त्या इत्यादिकया सतया हा रा प्रापयते न्योन्या
श्रुता प्रतिपादिता सुखीश्वरकर्तृकान्तस्य त्रयभावसंस्था इदिकया सतमेव पुरुषं ब्रह्म तन्मयस्य दित्यं नया प्रतिपादितः संसा
रो जीवकर्तृक इत्यर्थः॥ २१३॥ ननु ब्रह्म साखा धारमार्थिकत्वे वादिना जीवेश्वरपत्वविषया विप्रतिपत्तीः कुत इत्याशय्य भुति सिद्धुत
त्वज्ञानभुति सिद्धुत त्वज्ञानभुत्यन्वा दित्याह अद्वितियमिति॥ २१४॥ जीवेश्वरविषया वादिविप्रतिपत्तौ रज्ञानसूनत्वे तथा वि

आनन्दमयविज्ञानमया वीश्वरजीवकौ॥ मायया कल्पिता वेतौ ताभ्यां सर्वप्रकल्पितम्॥ २१२॥ ईशानादिप्रवे
शो ता सुखीश्वरकल्पिता॥ नायदादिविमोक्षांतः संसासे जीवकल्पितः॥ २१३॥ अद्वितीयं ब्रह्म तत्त्व समद्रुत
न ज्ञानते॥ जीवेश्वरयोर्मयिकयो र्वैव कल्पं हं ययुः॥ २१४॥ ज्ञानसदा तत्त्व निष्कान नुशो वा महेव यं॥ मनुशो
वाम सवा न्या न्न भ्रान्तैर्विवदामहे॥ २१५॥ तत्त्वा र्वकादियोगा त्रा ईश्वरभ्रान्तिमा भिन्नाः॥ लोकाया तादि सां
ख्या ता जीवविभ्रान्तिमा भिन्नाः॥ २१६॥ अद्वितीयं ब्रह्म तत्त्व भजानं तियदा तदा॥ भ्रान्ता र्वा खिल्ला स्तेषां कः
मुक्तीः केह वा सुखम्॥ २१७॥ उन्नमाधमभावश्चेतेषां स्यादस्तु ते किम्॥ स्वप्नस्थरा त्पस्त्रिक्षप भ्या न्न बुद्ध

धत्तते बोधनीया इत्याशंका रूपा भ्रमन्त्वत्याह शान्ति॥ २१५॥ ईश्वरे जीवेश्वरभ्रान्त्या विप्रतिपत्त्या नादिनो विषयत्वं दर्शयति त
त्त्वा र्वकादिति॥ २१६॥ कुतो भ्रंतत्वेनामित्यत आह अद्वितियेति तत्तः किं तत्राह नेषामिति परिगृहितं यत्प्रतिपादना
भिनिवेशेन चित्रविभ्रान्त्यभागेनैहिकमविमुखेनेषामित्याह केह वा सुखमिति॥ २१७॥

६
पं. वि. टी.

ननुनेषाव्यविद्याः भावेपीतरविद्याप्रयुक्तउत्तमाधमभावोदृश्यते अतउत्तमत्वप्रयुक्तं सुखं केखावि त्स्यादित्याशंक्यतस्य मुमुक्षु
भिरनादरणीयत्वं दृष्टानेनाह उत्तमाधमेति ॥ २१८ ॥ जीवेश्वरवादयो मुक्तिहेतुषा भावान्मुमुक्षुभिस्तत्रमतिनिवेशनित्या इत्यु
पसंहरति तस्मादिति तर्हि कीकत्रं व्यमितित्याशंक्य श्रुतिवीचारेणावृह्य बोध एव कर्तव्यं इत्याह किनुब्रह्मेति ॥ २१९ ॥ ननुब्रह्म
तत्त्वनिश्चयायतयोः स्वरूपे हेयत्वेन ज्ञातव्यमित्याशंक्य तथात्वे जीवेश्वरवादयो रेव बुद्धिर्न परिसमापतियेत्याह पूर्वपक्षेति ॥ २२० ॥ ननुसाख्ययोग
स्य श्रुतेरनु ॥ २१८ ॥ तस्मान्मुमुक्षुभिर्नैवमतिजीवेश्वरवादयोः ॥ कार्यकिनुब्रह्मतत्त्वविचार्य बुधतां च तत् ॥ २१९ ॥
पूर्वपक्षतया तौ चैत्रत्वनिश्चयहेतुतां ॥ प्रामुतोस्तु निमज्जतयोर्नैवावशः ॥ २२० ॥ असंगविधिर्मुजीविसां
ख्ये कृत्वा दशेश्वरः ॥ योगोक्तस्तत्त्वमो रथौ भूद्वौ ताविति चेच्छृणु ॥ २२१ ॥ नतत्त्वमोरुभावार्थवस्मत्सिद्धांततां
गतौ ॥ अद्वैतबोधनायैव सा कशाकादिदिष्यते ॥ २२२ ॥ अनादिमायया भ्रांता जीवेश्वरौ सुविनक्षतौ ॥ मन्यन्ते तद्वा
सा सायकेवलं शोधनंतयोः ॥ २२३ ॥ अतएवात्र दृष्टांतो योग्यः प्राक्कल्पगीरितः ॥ घटाक्षरमहाशत्रुत्वाकाशाभ्रत्वा
त्मकः ॥ २२४ ॥ जलाभ्योपाधधीने ते जलाकाभ्रत्ववेतयोः ॥ आधरौ तु घटाकाशमहाकाशौ सुनिर्मलौ ॥ २२५ ॥

संस्तोक्तयो जीवेश्वरयोः भूद्वौ विदुषत्वेन भवद्विरप्युपादेयत्वात् न तयोः पूर्वपक्षत्वमितिशंकते ॥ असंगविदिति सांख्ययोगशा
स्त्रे कयो जीवेश्वरयोः भूद्वौ विदुषत्वेन योर्वास्तव भवद्विरप्युपादेयत्वात् न तयोः पूर्वपक्षत्वमितिशंकते ॥ असंगविदिति सांख्ययोगशा
स्त्रे कयो जीवेश्वरयोः भूद्वौ विदुषत्वेन योर्वास्तव भवद्विरप्युपादेयत्वात् न तयोः पूर्वपक्षत्वमितिशंकते ॥ असंगविदिति सांख्ययोगशा

गुह्य
६६

ह. अहैतवोधनायैवेति. लोकप्रासङ्गिमेदनिरातदैकाप्रतिपादनेयैवतौ भेदेनादितौ. ननुतयोर्भेदः प्रतिपाद्यते इति भावः
 ॥ २२१ ॥ २२२ ॥ तर्हि यदार्थशोधनं किमर्थमित्याह. अनादिति. भत्रमायाशब्देन स्वाश्रयव्यामोहिकाऽविद्यालक्ष्यते इ. तथा
 विपरीतज्ञानं प्राप्ताः कर्तृत्वादिमत्वं जीवस्य सर्वतत्त्वादिगुणयोर्भित्त्वे वैश्वरस्य पारमार्थिकं मन्यते. अतस्तन्निवृत्त्यर्थमेव शो
 धनं क्रियत इति भावः. ॥ २२३ ॥ यदार्थशोधनप्रकारमेव दिदर्शयिषुस्तदुपायत्वेन पूर्वोक्तं दृष्टं स्मारयति. अतस्त्वेति. यतः
 यदार्थशोधनं कर्तव्यमतस्त्वेत्यर्थः. ॥ २२४ ॥ यदार्थशोधनप्रकारमाह. जलाधेति येन जलाकाशाभ्रखेते जलाभ्रोपाधधीनत्वं

स्वमानंदविज्ञानमयो मायाधियोर्वशौ. तदधिष्ठानकस्तथब्रह्मनितुसुनिर्मले. ॥ २२५ ॥ एतत्कक्षोपयोगनसाख्य
 योगौ मतौ यदि. देहो नमपकसत्त्वादात्मत्वेनाभ्युपेतो. ॥ २२६ ॥ आत्मभेदेन गत्सत्यमी शैत्य इति चेन्न यम्. ॥ २२७ ॥ तैतदासारव्ययोगविदांत संमतिः. ॥ २२८ ॥ जीवोऽसंगत्त्वमात्रेण कृतार्थ इति चेन्न दा. स्वकचंदनादिनित्यत्वमा
 त्रेण विकृतार्थता. ॥ २२९ ॥ यथा स्वगादिनित्यत्वं दुःसंपादं तथात्मनः. असंगत्त्वत्वं संभाव्यजीवतोर्जगदीशयोः
 ॥ २३० ॥ अवस्थप्रकृतिः संगपूरे वापादयेत्तथा. त्रियद्यत्वेतमीत्येपिको त्यमोक्षस्तथासति. ॥ २३१ ॥ अविवेककृते
 संज्ञेनियमश्चेति चेन्न दा. वलादाप्रतितो मायावादः सारव्यस्य दुर्मतेः. ॥ २३२ ॥ बंधमोक्षव्यवस्थार्थमात्मना ना
 त्वमिष्यताम्. इति चेन्न त्वमायाव्यवस्थापयितुं शक्ता. ॥ २३३ ॥ इत्यंतपतयामिति विरुपकिं न पश्यसि. वास्तु
 बौबंधमोक्षौ तु श्रुतिर्न सहते ततश्च मू. ॥ २३४ ॥ न निर्गोक्षो न योत्यनिर्नवहोतश्चाथकः. ननु मुक्तं न वै मुक्तं इत्ये

दवाग्माधिकेन योगधारभूतौ यदाकाशमहाकसौ सुनिर्मलौ जलाभ्रोपाधिनिरपेक्षाकाशमात्ररूपावित्यर्थः. ॥ २२५ ॥

पं. वि. टी.

दार्शनिक माह. स्वमिति ॥ २२६ ॥ ननु पदार्थ इय शोन क शोष योगित्वेनापि सार्वभौम योगमन इय मगी कार्यमिति चेद तत्त्व
मिदमुच्यते. इतरेषामपि शाखांतत्र कथोपयोगित्वेनास्माभिरभ्युपेयत्वादित्याह. रतदीति ॥ २२७ ॥ कुतस्तर्हि सार्वभौम योग यो वैदा
नविरोधीत्वमित्याशंकाजिवभेदजगत्सत्यत्वे श्वरतात्स्यलक्षणे शङ्क्याह. आत्मभेद इत्याह. आत्मभेद इति ॥ २२८ ॥ ननु जी
वस्यासंगत्वात्तानादेवमुक्तिसिद्धेः किमद्वैतबोधेनेत्याशंकाद्वैतज्ञानमतरेण संगत्वादिकं न संभाव्यत इत्यभिसंधिहृदि निधा
योन्नरमाह ॥ २२९ ॥ अभिसंधिमाधिकुरोति. यथेति ॥ २३० ॥ असंभवमेव स्पष्टयति. अवरयमिति ॥ फलितमाह. कोत्येति
॥ २३१ ॥ सद्गुणियमनयोर्विवेककार्यत्वादि. वैकल्यनेन वा विवेकनिवृत्तौ कुतः पुनः संगस्युत्पत्तिरिति शंकेते. अविवेकेति. एवं
सत्यपसिद्धतापात इपरिहरति. वलादिति. अयमभावः ॥ अविवेको नाम किं विवेकाभावः किं तदव्युत्पत्तिरिति शंकेते. तद्विनाश
मायास्वायाः कामयेनोर्वत्सौजीवे श्वरावभौ ॥ यथेष्टपिवत्ताद्वैततत्त्वे तद्वैतमेव हि ॥ २३६ ॥ कटस्थब्रह्म
तोर्भेदो नाममात्रादनेन हि ॥ यपकाशमहाकाशौ विद्युज्जेतेन हि कथित ॥ २३७ ॥ यद्वैतं शुभं सृष्टेः प्राक्तदेवो
यकोपरि ॥ मुक्तावविष्ठथा मन्वाभामयत्परिवृत्ताजनाते ॥ २३८ ॥

यः ॥ विवेकादन्यस्य पददे. संगहेतुत्वादानीनात्. तृतीयेन न स्य भावरूपात्तानत्वेति मायावादप्रसङ्ग इति ॥ २३२ ॥ अद्वैताभ्युपगमव
धमो व्यवस्थानुपपन्नरात्मभेदोतीर्कमेव इति बोधयति. वंधमोक्षेति. एकस्याथात्मनो मायया वंधमोक्षस्य व्युत्पत्तेरिति परि
रतिनयत इति ॥ २३३ ॥ मायाधिकथं व्यवस्थायोदित्याशंकात्तस्यादुर्घटकारित्वत्वाभावादित्याह. उर्घटमीति. वंधस्य विषयकत्वं
विमोक्षोवाक्योभ्युपेतव्य इत्याशंकाश्रुतिविरोधात्मेवमित्याह. वास्तव्याविति. न स ह ते तस्य श्रुतिरोने वदसने इत्यर्थः ॥ वंधमिव मो
क्षमपि वास्तवत्वं स ह ते इति भावः ॥ २३४ ॥ मोक्षादेर्वास्तवत्वं श्रुतिबोधे को श्रुतिपटति. न निरोध इति निरोधो नाह ॥ उत्पत्तिर्देहसंबध
ः ॥ वदसुः सुखदुःखादिधर्मज्ञान. साधकः प्रवृत्तापनुकूलः ॥ साधकः प्रवृत्तापनुकूलः ॥ साधकः प्रवृत्तापनुकूलः ॥ साधकः प्रवृत्तापनुकूलः ॥

गुहः
२३

त्वर्थः॥ २३५॥ एवं जीवेश्वरादिभेदस्य माया मयत्वं मुक्तं दत्तमुपसंहरति. मायाख्याया इति॥ २३६॥ ननु जीवेश्वरयोर्मधिकत्वे
 नतद्वेदस्य मिथ्यात्वेऽपि कुर्यात्सर्वप्रमाणेन पारमार्थिकं च न तद्वेदस्य मिथ्यात्वं विप्रारमाधिकः स्यादित्याशंक्य भेदप्रयोजकस्य स्वरूपवैलक्षण्यस्य
 भावात्तैवमिति परिहरति. कूटस्थेति. नाममात्राभेदप्रतिपादयतीति. ननु भेदाभावेऽहंकारं पूर्वोक्तं स्मारयति. चटका इति॥ २३७॥
 एवं भेदस्य मिथ्यात्वं समर्थनेन किं फलमित्य आह. यद्वैतमिति. सदेव सौम्येदमगु आसीदेकमेवाद्वितीयमिति यद्वितीयं ब्रह्म यदि
 यादितं तदेव कालत्रयेऽप्यवधिर्वेन वास्तव्यं न भेद इति भावः. कुतस्ति हि सर्वे भेदा निमित्तवैश्या. क्रियते इत्यत्र आह आत्मा मायेति तत्त्वज्ञा
 नरहितत्वादभिनिवेशं कुर्वेति निभावः॥ ३३८॥ ननु प्रवचनमायामयत्वं न त्वस्या द्वितीयत्वं वयेव एवेति नेपि संसरंतो दृश्यंते.

येवदंति स्य मेतेपि भ्राम्यंते विद्ययानि त्रिक्रिन्॥ न यथा पूर्वमेतेषां मत्र भ्रान्तेरदर्शनात्.
 ॥ २३८॥ एहिका मुष्मिक सर्व. संसा ऐवास्तवस्तन॥ न भाति नास्ति वा दैतमित्य ज्ञानि
 विनिश्चयः॥ ३३९॥ ज्ञानि नाविपरितो स्मान्नि वय. सम्पजीक्ष्यते॥ स्वप्न निश्चय

अतस्तत्त्वज्ञानेन किं प्रयोजनमिति चेत्कंते. ये वदंतीति. कर्मवृत्तौ वभो मुक्तो हंवेति मन्यते॥ २४०॥ ॥
 सात्त्विके वा विव्यवहारकं सत्यं विव्यवहारे सत्यं पि पूर्ववदभिनिवेशाभावात्तैवमिति परिहरति. न यथेति॥ २४१॥ ॥ ज्ञानि
 नाभ्रान्त्यभावं दर्शयितुं स तानि भ्रान्तिश्च यं तावदाह. ऐहिकेति. इह लोके भव. ऐहिकं यत्पुत्रपुत्रादिषु न रूपं भ्राम्यंते
 के भव आमुष्मिक स्वर्गमृत्वाद्यभवत्प॥ २४०॥ ॥ तत्त्वज्ञमिति निश्चयस्य न तो वैत सा एव दर्शयंति. ज्ञानि प्राप्तिः.
 भद्वैतं पारमार्थिक भ्रान्तिव संसारस्य शरमाधिक इति निश्चय इति त्वर्थः. न न वदो किमित्याशंक्य. स स्वस्वनिश्चयानुसा

स्वस्वनि॥ २४१॥ ॥
 एवमप्यसंभवतीत्यर्थः साह॥ स्वस्वनि॥ २४१॥ ॥

अद्वैतं भातीत्युक्तिः शास्त्रतत्त्वानुभवतः अतो न न श्रव्य इति शं कते नाद्वैतमिति अनुभवागोचरमसिद्धिमिति परिहरति
नविद्रूपेणेति घटस्युरती घटस्युरतीति घटादिघटादिशब्दात्सूटस्युरणकपेण भावादित्यर्थः ॥ ननु विद्रूपत्वस्य भावेऽपि तत्का
हेन न प्रतीयते इति शं कते अशेषेणेति साकल्येन भावाभावाभावोद्वेगेऽपि समान इत्याह दैतं किमिति ॥ २४२ ॥ सर्वसाम्य
मभिधाय परिहारसाम्यमाह ॥ दिदमात्रेणेति ॥ दिनमात्रेणैकदेशेन द्वयोर्दैतार्थेन योरित्यर्थः ॥ एतावता कथं परिहारसाम्य
मित्याह ॥ दैतसिद्धिर्वदिते तव यत्तावता कथं कदेनाप्रतिती सभ्यत्वेन दैतसिद्धिर्वदित इति श्रव्य अद्वैतसिद्धिः

नाद्वैतमपरिपरोऽंवेन विद्रूपेण भासनात् ॥ अशेषेण न भातं चेद्वैतं किं भासते
इवित् ॥ २४२ ॥ दिदमात्रेण विभानं तु द्वयोरपि समं खलु ॥ दैतसिद्धिर्वदित
सिद्धिस्तैतावता न किं ॥ २४३ ॥ दैतेन हीनमद्वैतं ज्ञाने कथं सिद्धम् ॥ विभान
त्वाविरोध्य दैतस्यातोऽसुमे ॥ २४४ ॥ ॥

उभे

अद्वैतनिश्चयोऽपि न किं भवत्येवेत्यर्थः ॥ २४३ ॥ ॥ पूर्ववादीषु कांतरेणाद्वैतासिद्धिं शं कते दैतेनेति अद्वैतं दैतरहितं तयो परस्य तेषां
तत्त्वभासति दैतप्रतीता वद्वैतन संभवतीत्यर्थः ननु तर्हि दैतेऽप्यद्वैतविराधित्वादित्येन प्रतिभावमाने दैतस्यासिद्धिरिति चेन्न समा
नमित्याह ॥ पूर्ववाति विवृतिः भवन्मते विद्रूप ॥ २४४ ॥ ॥

युक्तः
इति

ननु तर्हि

प्रीतियमानस्यापि दैतस्य वास्तवत्वाभावात् न भास्तवात् दैतविद्यातिष्ठति परिहरति सिद्धंति. स्वमिति प्रसक्तप्रतिषेधेन
अपसंगादिष्यमास्तसंप्रत्ययः पक्षिशेषः ॥ २४५ ॥ परिशेषप्रकारमेव दर्शयति. अविद्येति न चिन्त्या अविन्त्या अविन्त्यारवता
रूपं यत्पतन्नथा. तथाविधं शकलं जगन्मायैव ध्येवत्यनेन प्रकारेण निर्वृत्तनीयत्वा नित्यत्वमिथ्यात्वं दैतस्य निश्चितवास्तवम
दैतपरिशेषतामित्यर्थाः ॥ २४६ ॥ नन्वेवमदैतनिश्चये कृतोऽपि पुनः पुनर्दैतस्य त्वं पूर्वप्राप्तं न याभाति त्याशंक्यतन्निवृत्तये

एवं न हि भूरादु दैतमसन्मायामयत्वतः ॥ तेन वास्तवमदैतं परिशेषादिभासते ॥ २४५ ॥ अविन्त्य
स्वतात्पं मायैव सकलं जगत् ॥ इति निश्चित्य वस्तुत्वमदैते परिशेषताम् ॥ २४६ ॥ पुनर्दैतस्य
वस्तुत्वमिति वेत्तं तथा पुनः ॥ परिशीलय को वात्र प्रयासते न तेव द ॥ २४७ ॥ कियंतं कालमिति
वेत्तुं दोषं दैत इष्यताम् ॥ अदैते तु न युक्तो यं सर्वा तर्था निवारणात् ॥ २४८ ॥ ॥ ॥

पुनर्मिथ्यात्वं विचारयेदित्याह. पुनर्दैतस्येति. आह. तत्रिरसक्तदुष्यदेशादिति वतुर्थध्यायेत्यासेन श्रवणाद्या
वर्तनस्य विहितत्वादिनिभावः ॥ २४९ ॥ कियंतं कालमित्यविवाशगीयमित्याशंक्यतत्रापरोक्षविद्याप्रौविवा
शेयं समाप्यते इति विचारकालावधेस्तत्त्वान्नादैतविचारेयं विदोमुक्तः किन्तु दैतप्रतिभास एव स युक्त इत्या
ह. कियंतमिति ॥ २४८ ॥

नन्वेवं महेतात्मतत्वापरोक्षज्ञानवत्पिमयि क्षतपि पासाद्यनर्थस्य परिदृश्यमानत्वादर्थनिवारकत्वमात्मज्ञान
स्यासिद्धमिति शङ्कते. कृत्स्निपासादय इति. किं मच्छब्दाद्ये अहंकारे दृश्यं तत मच्छब्दोपलक्षिते विदात्तनीति
विकल्पद्यमंगीकरोमिति मच्छब्दाद्ये इति. नहि नीयः ॥ तस्यासंगत्वादविषयत्वाच्चेति बहिरेव दृश्यम् ॥
२४८ ॥ वस्तुतस्तत्पतीत्यभावे पिष्ठां त्यातत्प्रसक्तिः स्यादिति शङ्कते. विदूषेपीति. एवं तर्ह्येतथीहि नोरध्या

कृत्स्निपासादयो दृष्टायथापूर्वमयीति वेत् ॥ मच्छब्दाद्ये अहंकारे दृश्यतां नेतिको वदेत् ॥ २४९ ॥
विदूषेपि प्रसज्येरेकादात्म्याध्यासतो यदि ॥ माध्यासं कर्तुं त्वेविवेकं कुरु सर्वदा ॥ २५० ॥
ऊर्ध्वस्यासभायाति दृढवासनयेति वेत् ॥ आतयेद्वेकश्च दृढवासयितुं सदा ॥ २५१ ॥

सस्यनिवृत्तये सदा विवेकः क्रियतामित्याह. माध्यासं कर्तुं नि ॥ २५० ॥ अनादिवासनावशात्पुनः पुनरध्या
सागमनेन निवृत्तयेति वेक एवावर्त्तनीयौ नोपायांतरा इति ॥ २५१ ॥ ननु विचारेणैत
स्य मायासयत्वे युक्त्येव तिष्ठानि नानुभव इत्याशङ्क्याचित्परवनात्त्वतश्च एवमिच्छात्वा नुभवस्य स्वसा
क्षिकत्वात्मेवमिति परिहरतिः विवेक इति ॥ २५२ ॥

गुह्य
६८

ननुचित्यस्वनात्वेमिथायदार्थलक्षणमुक्तं विपात्मन्यतिव्याप्तमिति शङ्कते विदधीतिः प्रागभावयुतत्वे सत्यविन्त्यस्वनात्
त्वेमिथात्वनक्षत्रमिति विवक्ष्यस्वित्यस्वनात्त्वमात्मनो गीकरोति तर्ह्यल्लितिः एवमंगकारेऽपि सिद्धांत इत्याशङ्क्य परिह
रति नोवयमिति ॥ तत्र हेतुमाह नित्यत्वेति वयं चित्तिं सुविन्त्यस्वनां नोवम इति योजना ॥ २५३ ॥ चित्ते नित्यत्वे कुत इत्या
शङ्क्य प्रागभावानुभवादित्याह प्रागभाव इति यतश्चित्तेः प्रागभावो नानुभूतस्ततो नित्येति योजना इदमत्रा कृतं चि
तेः प्रागभावोऽस्तीति वदन् प्रष्टव्यः ॥ चित्प्रागभावः किं चित्तानुभूयते उता येन नायेन तस्य जडत्वेनानुभावितत्वा नुपप
दित्वे के दैतमिथात्वं युक्तेवेति न भण्यताम् ॥ अविन्त्यस्वनात्त्वस्यानुभूतिर्हित्वसाक्षिकी ॥ २५२ ॥

विदध्यस्वित्यस्वनायदितर्ह्यस्तानोवयम् ॥ चित्तिं सुविन्त्यस्वनां नोवम इति योजना ॥ २५३ ॥
प्रागभावो नानुभूतश्चित्तनिष्ठा ततश्चित्तिः ॥ दैतस्य प्रागभावस्तदैतमेवानुभूयते ॥ २५४ ॥ ॥

नेऽचित्तानुभूयते इत्यपि पक्षे किं विदंतरेणो न स्तेनैव नाद्यः ॥ अदैतवादे विदंतरेणैवाभावात् तत्सीकारोपचिद्विप्रतियो
गिकस्याभावस्य विग्रहणं मन्तरेण ग्रहीतुमशक्यत्वात् तस्या अपि गृह्यमाणत्वे घटादिवदवित्त्वापत्तेः ॥ नापि द्विती
यात्वात् तत्त्वभावस्यत्वेन ग्रहीतुमशक्यत्वादिति ॥ ननु दैतस्य प्रमात्रादिभेदरूपत्वात् तदभावस्य वते नैवाभवितुम
शक्यत्वात् ननु भवित्रतराभावाच्च वैतन्यवदेव दैतस्यापि नित्यत्वापत्तिरित्याशङ्क्यानुभवित्रतराभावोऽसिद्ध इति परिह

हरतिः दैतमिहोतेः ज्ञादादिदैताभावस्य सुषुप्तौ साक्षिणानुभूयमानत्वात् न मसः साक्षी सर्वस्य साक्षीति श्रुतेश्चेति भावः ॥ २४४ ॥
 एवं प्रागभावयुतत्वे सत्यवित्परचनात्वस्य मिथ्यात्वलक्षणस्य सद्भावोऽतमिथ्यात्वं सिद्धमिह ॥ प्रागभावेति ॥ प्राग
 भावयुतमिति हेतुगर्भितविशेषण ॥ दैतं प्रागभावयुतत्वात् घटादिवदव्यते हि ॥ तथापि रव्यमानत्वेऽपि तस्य दै
 तस्य रचनाविन्यासे न रव्यमानत्वे सत्यवित्परचनात्वेनैव ज्ञातव्यं देहजालिकप्रासादमिथ्येत्यर्थः ॥ २४५ ॥

प्रागभावयुतं दैतरं व्यते हि घटादिवत् ॥ तथापि रचनाऽविन्यामिथ्यातेनेत्युज्जालवत् ॥
 वित्पुत्रक्षान्तो न्यस्य मिथ्यात्वं चानुभूयते ॥ तादैतमपरोक्षं वेत्तेतन्न व्याहृतं कथं ॥ २४६ ॥
 इत्थं ज्ञात्वा पणसं तु शाः केविलुत इतीर्यताम् ॥ चार्वाकादेः प्रवक्ष्याम्यात्मा देहः कुतो वद ॥ २४७ ॥

विति स्तावत्प्रकाशत्वेन नित्या अपरोक्षा च भासते ॥ विद्यतिरिक्तस्य च मिथ्यात्वं तथैव विज्ञानं भूयत इति दर्शितम् ॥
 एवं च सत्यदैतस्यापरोक्षं तास्तीति वदतो व्यापान्नाशस्यादित्याह ॥ वित्पुत्रक्षेति ॥ विदूषेण भासनादित्यभिहितयुक्तिः
 समुच्चयार्थश्च शब्दः ॥ अदैतमपरोक्षं नेत्येतत्कथन्न व्याहृतं वेति योजनम् ॥ २४६ ॥ सर्वं वेदांतां ज्ञानतामपि पुरुष
 णां केषां विद्वद्विश्वासः कुतो न ज्ञायत इति सूक्ष्मं ॥ इत्थमिति ॥ सम्यग्विचारभूयतादिति चित्तं ॥ प्रतिबन्ती ॥

गुह्यं
७०

वार्वाकादेरिति. आदिशब्देन वा मरागद्यने. प्रबुद्धस्यो हापोरुक्क शल त्या ॥ १५ ॥ प्रनिबं दी मोचनं शंकते. सम्यगिति.
साम्येन समावृत्ते. तथेति. धी दोषादित्यनुषज्यते. तु शब्दस्य शब्दार्थः ॥ १५ ॥ इत्थं तत्त्वं विचार्य तज्ज्ञानं तत्त्वज्ञानं फ
लं विचारयितुं तत्प्रतिपादिकां श्रुतिं पठति. यदेति. अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समभुत इत्यस्य मंत्रस्योक्तं राक्षसं.
अस्य मुमुक्षो हृदि श्रिता ये कामास्ता दात्या ध्या समूता इच्छा दयः संति ते सर्वे यदा यस्मिन्काले प्रमुच्यन्ते तत्त्वज्ञानेन

सम्यग्विवाशेनास्यस्य धी दोषादिति चेत्तथा ॥ असंतुष्टाश्च शास्त्रार्थतत्त्वैश्चान्तं विशेषतः ॥
१५ ॥ यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा ये स्पृहदिश्रिताः ॥ इति श्रौतं फलं दृष्टं नेति चेदृष्टमेव तत्त्वज्ञानं ॥
१५ ॥ यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयं ग्रथयात्किति ॥ कामा ग्रंथित्वरूपेण व्याख्याता वाक्ये

व्यासनिवृत्तौ निवर्तन्ते. अथ तदानीमेव मर्त्यः पूर्वदेहता दा व्याध्या सेन मरणा शीलः पुरुषोऽमृतो ध्यासाभावेन
तदहितो भवति. तत्र हेतुमाह. अत्र ब्रह्म समभुत इति. अत्रास्मिन्नेव देहे ब्रह्म सत्यादिलक्षणं समभुते स
म्यगाप्नोतीत्यस्याः श्रुतेरर्थः ॥ श्रुत्या प्रतिपादितं फलं कामनिवृत्त्यादिलक्षणं नानुभवसिद्धं किंचित्तु शब्दमेव

तिशंकतेति श्रोतमिति संमनंतरश्रुतिवाक्यनात्पयालोचनस्य दृष्टत्वं सिद्धं तस्मिन्निष्पद्यतेऽपि प्राप्तेऽपि
हरति दृष्टमेव तादिति ॥ १५८ ॥ तस्य दृष्टत्वं स्य ही करणं यतश्चाकमुदाहृत्य तस्यार्थमाह य
दा सर्व इति अनेन वाक्यशेषेण कामप्रमोकस्य ग्रंथिभेदत्वेन व्याख्यातत्वाद्ग्रंथिभेदस्य बाहंकार
विदात्मनोऽस्मादात्म्याध्यासतिवृत्तिलक्षणा स्यानुभवसिद्धत्वात्ता प्रत्यक्षतेति भावः ॥ वाक्यशे

अहंकारविदात्मानावेकीकृत्याविवेकतः ॥ इदं मे स्मादिदं मे स्यादिती
कामशब्दिनाः ॥ १६१ ॥ अत्रवेश्यविदात्मानं शुश्रूष्यन्नहं कृति ॥ इच्छेत्कृत्कोटिव
स्तूनिनवाधोग्रंथिभेदतः ॥ १६२ ॥ ग्रंथिभेदे संभावाद्वाधोप्राद्वदोषतः ॥ बुद्धा
धिपापवाहुत्यादयः सोऽप्यथातवा ॥ १६३ ॥

षत इत्येनेन वाक्येनेत्यर्थः ॥ १६० ॥ ननु लोके कामशब्देन चाभेद एवोच्यते अतः कथं तस्य ग्रंथित्वेन व्या
ख्यानमित्याशङ्क्याध्यासमुल्लेखेन विशेषस्य कामशब्दोक्तत्वेनैव भावस्येत्याह अहंकारेति ॥ १६१ ॥
नन्वाध्यासमुल्लेखेन कामस्येत्याज्यत्वे सतीतरोमुपेतत्वात् स्यादित्याशङ्क्यावाहनात्तदुपेतत्वं तद्वत्त्वात्

७१

अप्रवेश्येति अकारे विदात्मानमप्रवेश्य तादात्म्याध्यासेवानावन्तर्भावेत्यर्थः ॥ १६२ ॥ तन्वध्यासाभावे
कामानामनुदयस्त्वस्यादित्याशंकारश्च कर्मवशात्तेषामुत्पत्तिः स भविष्यतीत्याहुः ग्रंथिभेदेपीति न
त्रदृष्टान्तमाहुः बुद्ध्यापीति ॥ १६३ ॥ अध्यासाभावे हंकारगतेऽहंकारेखाध्यासकत्वं दृष्टं तद्वयप्रदर्शनेन वि
शदयति अहंकारेति यथा देहगतव्याध्यादिभिरहंकारसाक्षिणोवाधो नास्ति देहसम्बन्ध इति न त्वा

अहंकारगतेऽहंकारे ह्यध्यासादिभिस्तथा ॥ बुद्ध्यादिजन्मनाशौर्वाविरूपात्मनिकिंभवेत् ॥ १६४ ॥
ग्रंथिभेदात्पराप्येवमिति चेन्न तन्निविस्मर ॥ अयमेव ग्रंथिभेदस्तव तेन कृतीभ
वान् ॥ १६५ ॥ न वै जानन्ति मूढाश्चेत्सोयं ग्रंथिर्न वापः ॥ ग्रंथित इदमात्रेण वैषम्यम् ॥ १६६ ॥

अध्यासादिगतैर्जन्मादिभिरेव मध्यासनिवृत्तावहंकारगतेऽहंकारादिभिरपीति भावः ॥ १६४ ॥ विदात्मनो
इसंगस्यैक रूपत्वात्पूर्वमपि कामादिवाधो नास्तीति शङ्कते ॥ यथिभेदादिति एवं विधवोऽस्यैव ग्रंथिभे
दत्वेनास्माभिरभिधीयेमानत्वादिर्द्वौद्यमनुकूलमित्याहुः तन्निविस्मरेति ॥ १६५ ॥

सर्वं विज्ञानं सारं वयं प्रथित्वा ह नैवमिति ननु ज्ञानिनो पीक्षा भुगमे ज्ञान्यज्ञानिनोः कुतो वै लक्षणमि
त्याशंक्य ग्रंथिभेदाभेदातिरेकेण न कुतो पीत्वा ह ग्रंथित्वेदेति ॥ १६६ ॥ कारणां नशभावमेव विज्ञाद्वयं
प्रवृत्ताविति ॥ १६७ ॥ उक्ता र्थे ह्यं न मा ह वात्येति ॥ १६८ ॥ ज्ञानिनो ग्रंथिभूयत्वे गीता वाक्यं प्रमाणात्

प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा देहेन्द्रियमानो धियां ॥ न हि विदधिवेषमस्य ज्ञानि विबुधयोः ॥
॥ १६९ ॥ वात्यश्रोत्रिययोर्वेदपाठापाठकृताभिदा ॥ नाहं दावस्तिभेदः सोऽयं योऽत्र
योज्यताम् ॥ १७० ॥ न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि न क्षतिः ॥ उदासीनवदासीन
विभेदोच्यते ॥ १७१ ॥ औदासीन्यं विधेयं वै बहुद्वयार्थज्ञानदा ॥

ति न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि प्राप्तानि दुःखानि न द्वेष्टि निवृत्तानि न क्षतिः ॥ उदासीनवद्वर्त्तते इत्य
र्थता ग्रंथिभेदाग्रंथिभेदः ॥ १६८ ॥ इदं वाक्यं मौदसीन्यविधिपरं ननु ग्रंथिभेदप्रमाणाप्रितिश्रुक्ते औ
दासीन्यमिति विधिपरत्वे बहुद्वयार्थः स्यादिति परीह्यति ननु द्वेष्टि ज्ञानि देहदेखादसमात्मा
दप्रवृत्तिर्ननु प्राप्तिभेदादिना श्रुकोपहसति ननु ननु इति ॥ १७० ॥

७५
७७

भवतु को दोष सत्राह नत्वा बोधमिति दुःशक मसा ध्यामित्यर्थः ॥ १७९ ॥ नन्वस्याने परिहासोयं तानि नां प
त्यभावस्य पुराणा सिद्धत्वादिति शंकते भरता देहिति ॥ श्रुति मज्जानानशो दयसीति परिहरति जक्षदिति ज
क्षत् कीडन रममाणाः त्विभिर्वायानैर्वा ज्ञातिभिर्वा विषयेर्वा नोपजनं स्मरन्निदं शरीरमिति श्रौतं वाक्यं ता श्रौषी

नशक्ता अस्य देहाद्या इति वेदो गणवसः ॥ १८० ॥ नत्वा बोधं जय व्याधिं मन्यंते ये महाधिपः ॥
ते यां पु ज्ञाति विज्ञा दा कि नो षां दुः शंकं वद ॥ १८१ ॥ भरता देरत्र हतिः पुरा णो क्ते ति वेत्त दा ॥
जक्षत् कीडन रतिं विंदन्ति त श्रौषी न किं श्रुतिम् ॥ १८२ ॥

रित्यर्थः ॥ जक्षत् भक्षयत् जक्ष मभक्ष सनयोरिति घातुः ॥ कीडन स्वेच्छया विहरन् रममाणा आदिभिर्नो
पजनं स्मरन्निदं शरीरमित्युपजनं जनानां सतीये वर्तमानमित्येव वर्तमानं निदं त्वं शरीरं न स्मरन् नानुसेधधान इत्य
र्थः ॥ श्लोके रतिं विंदन्ति श्रौत स्मरमाणा इति पदस्य व्याख्यानम् ॥ १८२ ॥

ननु तर्हि यः गणकः अनिरिता शंखपुगलमयौ शसीत्यलोचनपरत्नप्रहृत्यभावपरमित्यभिषेकः न ह
 स्यात् ॥ १९३ ॥ संगीहि कुतस्त्यज्यते इत्यत्र आह संगीहि ॥ १९४ ॥ ननु तर्हि मानससंगमप्युक्तं तेन
 संगमभ्यानां बहिर्भावहरतामसत्वादिकं जनैः कथमुच्यते इत्याह काशासतात्पर्यज्ञानभूतत्वादित्याह अत्र

न ह्यहमदि संत्यज्य भरतादिः स्थिताः कश्चित् ॥ काष्ठपावात्वनकिंचु संगभीता उदा स
 ते ॥ १९३ ॥ संगीहि वाध्यते लोके निःसंगः सुखमभ्रुते ॥ तेन संगः परित्याज्यः सर्वत्र भ्रम
 मिच्छता ॥ १९४ ॥ अज्ञात्वा शास्त्रं हस्यं ब्रूते न कस्ययान्यथा ॥ मूर्खानां निर्वर्तनं हि सा
 पत्न्याति कृत उच्यते ॥ १९५ ॥ वेगमप्यवोपपन्नं स ह्ययासे परस्मै ॥ प्रायेण सह वर्तते
 विजुज्यते को विलिखित ॥ १९६ ॥

तर्हि अतो न ह्यवहाशेनात्र विचारणीय इत्यहं मूर्खतामेति तर्हि किं मनसं धेयमित्याकांश्यां शास्त्रं
 दयमित्याह अस्यातिशय इति ॥ १९५ ॥ कासाविम्व आह वेगमप्येति ॥ १९६ ॥ वेगमप्यदीनामनेत्यापीहारे
 एव स्थान दर्शनादर्थे याशंकायां तदेवापीत्यर्थे दोषोक्तमस्य इत्याह हेतुत्वमप्येति ॥ १९७ ॥

३६
 १७३